

Akademik prof. dr. Šerbo RASTODER

Univerzitet Crna Gora i redovni član CANU, BANU i DANU

E-mail: serbor@t-com.me

Izvorni naučni rad/Original scientific article

UDK/UDC:94:321:327.3(497.16:560)''1921''

321:327.3(497.16:560)''1921''

O POKUŠAJIMA ORGANIZOVANJA I DJELOVANJA POLITIČKE EMIGRACIJE CRNE GORE U CARIGRADU NAKON SMRTI KRALJA NIKOLE (1921)

Apstrakt: *Rad tretira jedno za crnogorsku historiografiju važno pitanje, koje se odnosi na crnogorsku emigraciju i njeno djelovanje u Carigradu, nakon smrti kralja Nikole 1921. godine. U radu su na osnovu dosada neobjavljenih istorijskih izvora, izneseni brojni detalji vezani za aktivnosti crnogorske emigracije, koja je do smrti kralja Nikole bila izmještena u Italiji, a nakon toga se najveći broj emigranata prebacio u Carigrad. Riječ je o političkim emigrantima, koji nisu prihvatili gubljenje samostalnosti Crne Gore, nakon Podgoričke skupštine 1918. godine, i nisu se slagali sa politikom nove države Kraljevine Srva, Hrvata i Slovenaca. U tom pogledu u radu su predstavljene veoma zanimljive i raznovrsne aktivnosti crnogorske emigracije, te data jasna slika njihove privrženosti Crnoj Gori, njenoj državnosti i nezavisnosti, a kroz njihovo političko djelovanje i život u Carigradu.*

Ključne riječi: *Crna Gora, crnogorska emigracija, Italija, Carigrad, Turska, balkanska federacija, boljševička Rusija.*

ORGANIZATION AND ACTIVITIES OF MONTENEGRO'S POLITICAL EMIGRATION OF IN CONSTANTINOPLE AFTER DEATH OF KING NIKOLA (1921)

Abstract: *The paper treats one important issue for Montenegrin historiography, which refers to the Montenegrin emigration and its activities in Constantinople, after the death of King Nikola in 1921. Based on hitherto unpublished historical sources, the paper presents numerous details related to the activities of the Montenegrin emigration, which was relocated to Italy until the death of King Nikola, and after that the largest number of emigrants moved to Constantinople. These are political emigrants who did not accept the loss of independence of Montenegro, after the Podgorica Assembly in 1918, and did*

not agree with the policy of the new state of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. In this regard, the paper presents very interesting and diverse activities of Montenegrin emigration, and gives a clear picture of their commitment to Montenegro, its statehood and independence, and through their political activities and life in Constantinople.

Key words: *Montenegro, Montenegrin emigration, Italy, Constantinople, Turkey, Balkan Federation, Bolshevik Russia.*

Uvodne napomene

Nakon likvidacije crnogorske države odlukama nelegalne i nelegitimne Podgoričke skupštine¹ novembra 1918, odlaska u egzil crnogorskog kralja i vlade tokom Prvog svjetskog rata 1916. godine², protivljenja odlukama tzv. Podgoričke skupštine koje je rezultiralo podizanjem ustanka³ poslije čijeg neuspjeha se u mnogim evropskim državama našla brojna crnogorska politička emigracija, stvoren je politički okvir unutar kojeg se ovo pitanje rešavalo na različite načine. Koncentracija emigracije u Italiji i pokušaj osnivanja Crnogorske vojske u Italiji po osnovu sporazuma Crne Gore i Italije iz aprila 1919, rezultirao je činjenicom da se u Italiji (Gaeta, Sulmona, Formia) našlo oko 2.000 crnogorskih vojnika, među kojima je bio i manji dio članova porodica. Tome treba dodati administraciju pri vladi i dvoru u Neju u Francuskoj, diplomatske i konzularne predstavnike, počasne konzule i brojne prijatelja Crne Gore u svijetu i shvatiti da je crnogorska

1 O ovom pitanju postoji nesaglasje unutar naučne istoriografije. Vidi više: Novica Rakočević, *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, Podgorica 1997; Dimitrije Dimo Vujović, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije 1918. godine*, Titograd 1962; Dimitrije Dimo Vujović, *Podgorička skupština 1918*, Zagreb 1989; Mijat Šuković, *Podgorička skupština 1918*, Podgorica 1999; Jovan Četković, *Ujedinitelji Crne Gore i Srbije*, Dubrovnik 1940; Jovan B. Bojović, *Podgorička skupština 1918*, Gornji Milanovac 1989; Živojin Perić, *Crna Gora u jugoslovenskoj federaciji*, Podgorica 1997; Vojislav Vučković, *Diplomatska pozadina ujedinjenja Srbije i Crne Gore, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, br. 2, Beograd 1959; Mijat Šuković, *Činjenice su odlučujuće, Stvaranje*, br. 10-12, Podgorica 2000, 254-284; Zoran Lakić, *Političko mišljenje ili naučni stav. Crnogorske istorijske teme*, Podgorica 2001; *Stvaranje*, br. 1-5, Podgorica 2000, 220-245; Miomir Dašić, *O dilemi da li je Velika narodna skupština u Podgorici bila legalna i legitimna*, u: *Ogledi iz istorije Crne Gore*, Podgorica 2000, 323-337.

2 Vidi: Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, I-II, Istorijski institut Crne Gore, Almanah, Podgorica 2004; Šerbo Rastoder, *Petrovići u egzilu-suton jedne dinastije*, CANU, Podgorica 2002. (Poseban otisak iz *Zbornika radova sa naučnog skupa "Dinastija Petrović Njegoš"*, 227-301); Šerbo Rastoder, *Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore*, prevod izdanja iz 1921, *Conteco*, Bar 2001 (pogovor); Živko A. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *History of Montenegro*, Podgorica 2006.

3 Vidi više: Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije. Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, I-IV, Zbornik dokumenata, Biblioteka Nidamentym, Bar 1997, Podgorica 2006; Šerbo Rastoder, *Zašto je nestala crnogorska država 1918?*, *Crna Gora 1878-1918, Radovi sa okruglog stola održanog u Podgorici 22. novembra 1918*, CANU, 149, 2019, 129-171. *Why did the montenegrin state "disapper" in 1918; Božićni ustanak u Crnoj Gori, kontraverze i dileme u istoriografiji, Pravni zbornik* br. 2/19, 93-129.

politička emigracija bila respektabilan faktor sa brojnim aktivnostima u cilju obnove crnogorske kraljevine koje su imale simpatije pojedinaca, ali su očigledno bile suprotne namjerama velikih sila koje su kreirale novu kartu Evrope nakon Prvog svjetskog rata. Entuzijazam, zalaganje i istrajnost crnogorske političke emigracije postala je “vidljiva” tek onda, kada je objelodanjen samo (manji dio) apela, protesta, memoranduma, novinskih članaka, molbi i vapaja ove grupacije.⁴ Tek posljednju deceniju, dvije, se shvata da je ogroman dio ovih dokumenata “prečutan”, “sakriven”, ili bio “nedostupan”, što je omogućilo oblikovanje poželjne istorijske svijesti u konstruisanju “istorije s makazama.” Tako je, tek od nedavno pristupačna građa iz Arhiva Jugoslavije, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj (Carigrad, Ankara)⁵ 1918-1945, koje ima 8,84m arhivske građe, nam omogućila da se heuristički utemeljeno pozabavimo sudbinom i načinom djelovanja crnogorske političke emigracije u naznačenom periodu.

Zašto Carigrad?

Da bi se shvatio kontekst, suština i karakter stanja u Turskoj i Carigradu u naznačenom vremenu, nužno je detektovati moguće razloge zbog kojih je upravo ovo mjesto postalo privlačno za boravak crnogorske političke emigracije? Prvi i osnovni razlog bi bio moguće nesređeno stanje u ovom regionu u čijem središtu su bila politička previranja u samoj Turskoj, okupacija Carigrada od strane sila Antante (1918-1923), boljševička revolucija i građanski rat u Rusiji i nepostojanje diplomatskih odnosa između Turske i novoosnovane Kraljevine SHS. Što se Turske tiče, to je vrijeme kraja trajanja Osmanskog carstva i njegovog nestajanja (1908-1922), angažmana Turske na strani Centralnih sila u Prvom svjetskom ratu, njenog konačnog poraza na kraju rata i nametanjem sporazuma u Sevru (1920) kojim su saveznici Osmansko carstvo sveli na malo područje u Anadoliji. Carigrad i pojas oko njega su okupirani, moreuzi Bosfor i Dardanele su trebali da budu internacionalizovani kako bi bio otvoren prilaz Crnom moru. Zapadna Anadolija je bila namijenjena Grčkoj, a istočna Jermeniji. Suverenitet malog područja u centralnoj Anadoliji je bio ostatak nekada moćnog Osmanskog carstva. Kemalisti, odnosno pristalice Kemala Atatürka okupljeni u turskom nacionalnom parlamentu su odbacile sporazum iz Sevra, koji se dugo sakrivao od javnosti, što je bio osnov saveznicima da počnu progon kemalista. Marta 1920. saveznici su počeli progon

4 Vidi: Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, I-II, Istorijski institut Crne Gore, Almanah, Podgorica 2004; Šerbo Rastoder, *Petrovići u egzilu-suton jedne dinastije*, CANU, Podgorica 2002. (Poseban otisak iz *Zbornika radova sa naučnog skupa “Dinastija Petrović Njegoš”*, 227-301); Šerbo Rastoder, Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore, prevod izdanja iz 1921, *Conteco*, Bar 2001. (pogovor); Živko A. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *History of Montenegro*, Podgorica 2006; Šerbo Rastoder, Odbrana nezavisnosti Crne Gore (Međunarodni komiteti i udruženja 1920-1925), *Matica*, br. 17, proleće 2004, 151-174; Crnogorsko pitanje u Društvu naroda 1920-1924, *Matica*, br. 7/8, 2001.

5 Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), fond 370.

i hapšenje kemalista po Carigradu što ih je primoralo da se presele u Ankaru i formiraju novu vladu. Novi rat za tursku nacionalnu nezavisnost je konačno rezultirao pobjedom nacionalista čija će privremena vlada prvo ukinuti Osmansko carstvo (1. novembra 1922) i konačno protjerati sultana Mehmeda VI (17. novembra 1922). Nakon toga su se stvari dramatično promijenile pa će pregovori i Ugovor sa saveznicima iz Lozane (14. jula 1923) poništiti ugovor u Sevru, a turskoj državi vratiti sve oduzete i privremeno okupirane teritorije.⁶ Prije svega Carigrad koji je bio okupiran 13. novembra 1918 - 4. oktobra 1923. od strane Velike Britanije, Francuske i Italije. Carigrad koji je 1920. godine imao između 800.000 i 1,2 miliona stanovnika saveznici su podijelili na okupacione zone na osnovu sklopljenog Primirja sa Mudrosa, zaključenog 30. oktobra 1918. godine koje je označilo kraj učešća Osmanskog carstva u Prvom svetskom ratu.⁷ U periodu okupacije Carigrada, glavnu vlast su imali predstavnici okupacionih snaga od kojih su neki, nenaklonjeni Crnoj Gori (Franš D'Epere i Karlo Sforza) bili na pozicijama savezničkih komesara kratak period od novembra 1918. do januara 1919. Istovremeno, sve do 1925. godine nije bilo diplomatskih odnosa između Kraljevine SHS i Turske. Naime, nakon što je potpisan ugovor o miru i prijateljstvu u Ankari 28. oktobra 1925, koji je ratifikovan 1. februara 1926, i uspostavljanja punih diplomatskih odnosa, postavljen je prvi poslanik KSHS u Republici Turskoj. Znači li to da novostvorena jugoslovenska država nije imala svoje predstavnike u ovoj zemlji, sve do datuma uspostavljanja punih diplomatskih odnosa? Ne. Prvo je, pri ustanovljenju vlasti savezničkih visokih komesara u Carigradu bio delegiran i predstavnik KSHS, koji je nezvanično i neformalno kontaktirao i sa turskim vlastima. Od 6. decembra 1918. do 10. oktobra 1919. vojni delegat je bio pukovnik Dragomir Nikolajević, koji se nalazio u štabu savezničke vrhovne komande. Oktobra 1919. u Carigrad je u svojstvu civilnog delegata MID-a upućen Radomir Šaponjić. Ukazom MID-a od 14. februara 1920. za izvanrednog poslanika i opunomoćenog ministra u Carigradu biva postavljen Jevrem Simić, koji nikada nije stupio na dužnost iz formalnih razloga. Zato je 1. aprila 1920. za civilnog komesara kraljevske vlade u Carigradu postavljen Panta Gavrilović, diplomatski agent u Kairu, koji je ubrzo penzionisan da bi u julu iste godine Šaponjić dobio poziciju otpravnika poslova. Ukazom od 30. jula 1922. godine funkciju otpravnika poslova preuzima Trajan Živković, koji će sve do dolaska Tihomira Popovića za poslanika u julu 1926. obavljati tu dužnost.⁸ Istina,

6 Vidi više o tome: Ahmed Akunduz, Said Ozturk, *Nepoznata osmanska država, kroz sedam stoleća*, Sarajevo 2016; Andrew Mango, *Ataturk, biografija tvorca moderne Turske*, Zagreb 2011; D. Quataert, *The Ottoman empire 1700–1922*, Cambridge university press, Cambridge 2005; *The Encyclopaedia Britannica*, Vol. 7, Edited by Hugh Chisholm, 1911, 3; *Constantinople, the capital of the Turkish Empire...* Ilber Ortayli, *Osmanlije, posljednja imperija*, Sarajevo 2013, 157-188; Ilber Ortayli, *Osmanlije na tri kontinenta*, Sarajevo 2014, 184-201.

7 Vidi više: Nur Bilge Criss, *Constantinople under Allied Occupation 1918–1923*, Brill Academic Publishers, 1999; Ferudun Ata: *The Relocation Trials in Occupied Istanbul*, Manzara Verlag, Offenbach am Main, 2018.

8 Vidi više: Tonka Župančić, *Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj*, Carigrad i Ankara, Arhiv 2004, 9-24.

uloga navedenih diplomata je bila više obavještajna, nego diplomatska i više bi im odgovarale titule, vojnih agenata i obavještajaca nego diplomatskih predstavnika.⁹ Navedeno predstavlja opšti okvir uslova u kojima crnogorska politička emigracija djeluje na ovom području. Naravno, kao razlog mogućeg dolaska crnogorske političke emigracije ne treba zanemariti činjenicu na relativno dugo prisustvo ljudi iz Crne Gore na ovom području, bilo da se radi o muhadžiriima, (izbjeglice muslimani) ili o radnicima i privrednicima koji su bitisali na ovim područjima.¹⁰

Ko i zašto dolazi u Carigrad?

Već smo naveli da se na kraju Prvog svjetskog rata, značajan broj Crnogoraca nalazio u egzilu, uglavnom u Francuskoj i Italiji. Dok su se u Francuskoj nalazili članovi dinastije, vlade i drugi činovnici u Italiji se nalazila velika grupacija tzv. "crnogorske vojske" koju su činili izbjegli oficiri i vojnici iz Crne Gore nakon neuspjeha Božićnog ustanka iz januara 1919. godine, te drugi vojnici koji su iz zarobljeničkih logora prebačeni pod nadzor Komande crnogorske vojske u Italiji. Pošto je o sastavu, načinu organizovanja, snadbijevanju, ciljevima i namjerama ove vojske detaljno pisano,¹¹ u kontekstu ovoga pitanja je bitno ukazati na činjenicu, da nakon potpisivanja Rapalskog ugovora između KSHS i Italije (novembra 1920) i na osnovu vjerovatnih dogovora dvaju strana, Italija počinje provoditi politiku rasturanja crnogorske vojske. Opšte mjesto koje se navodilo kao razlog za rasturanje vojske među crnogorskim emigrantima bilo je ubjeđenje da je u Rapalu postignut tajni dogovor između grofa Sforze, italijanskog ministra spoljnih poslova, i jugoslovenske strane, po kojem se italijanska vlada obavezala da raspusti crnogorske trupe iz Gaete i da se Crnogorcima obustavi svaka pomoć i podrška, a da KSHS ustupi Rijeku Italiji.¹² Sam Sforza je u italijanskom parlamentu tvrdio da u Rapalu

9 Vidi više: AJ, fond 370, *Istorijat fonda*.

10 Vidi više: Šerbo Rastoder, *Karadağ Müslüman Nüfusunun Göç Süreçlerine Bakış*, Overview of Muslim population's migration process in Montenegro, International Symposium on Balkans from past to present: *Balkans, Balkans Immigration and Turkey* (21-22 april 2016 Küçükköy, Balıkesir/Turkey), Uluslararası Geçmişten Günümüze Balkanlar Sempozyumu: *Balkanlar, Balkan Göçmenleri ve Türkiye* (21-22 Nisan 2016, Küçükköy, Balıkesir/Türkiye); Šerbo Rastoder, *Die Muslime in Montenegro-ein historischer Abriss, Ost-West*, 4/2018, *Europaiche Perspektiven, Klaines land mit grosser geschichte*, Montenegro, 292-300; Šerbo Rastoder, *Ratna odšteta i potraživanja crnogorskih iseljenika od Turske poslije Prvog svjetskog rata, Canik – Samsun ve Değerleri*, konulu III, Canik Sempozyumu 24 Ekim'de başlayacak ve 26 Ekim, Samsun 2013; Šerbo Rastoder, *Kratak pregled iseljavanja Muslimana iz Crne Gore od 1878. godine do naših dana. Crnoj Gori u pohode, Zbornik radova sa II Svjetskog kongresa crnogorskih iseljenika održanog na Cetinju 12. i 13. avgusta 2000*, Cetinje 2001, 114-123.

11 Vidi više: Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, I-II, Istorijski institut Crne Gore, Almanah, Podgorica 2004.

12 Vidi: Ivo Jovičević, *O ljudima i događajima, Sjećanje jednog federaliste*, Cetinje 1995, 140. Jovičević navodi da je o ovim pregovorima D'Anuncio obavijestio Plamenca, ali je ovaj to držao u tajnosti, što je prouzrokovalo još veće nezadovoljstvo među Crnogorcima.

nije pokretano pitanje Crne Gore ni Albanije, ali da je dobio uvjerenja Beograda da garantuje sigurnost i slobodu za one koji hoće da se vrate u domovinu.¹³ Marta 1921. godine crnogorska vojska je razoružana, njeni bataljoni razmješteni u Sulmonu, Padulu i Viktoriju, dok je u Gaeti ostala samo komanda crnogorskih trupa i oficirski bataljon. Artiljerija je bila smještena u Fonte d'Amore kod Sulmone. Prethodno je došlo do previranja u samoj vojsci, podstaknutih propagandom sa strane i odbijanjem dijela vojske da primi komandu predsjednika emigrantske vlade Jovana Plamenca i Mihaila I, poslije smrti kralja Nikole u martu 1921. godine. Svađe i podjele u crnogorskoj emigraciji, a posebno u vojsci, koje su došle do izražaja poslije smrti kralja Nikole, dodatno su marginalizovale crnogorsko pitanje i umanjivale, ionako mali, prestiž crnogorske emigracije. To su uviđale i pristalice crnogorske stvari u Italiji, kojih je bilo u različitim strukturama. Filippo Gramatini je, ispred Fašističke nacionalne stranke za nezavisnost Crne Gore iz Đenove, tražio u aprilu 1921. godine da se u cilju prevazilaženja podjela i sukoba oformi pored vlade i posebno tijelo, odnosno Komitet najuticajnijih predstavnika izbjeglica i crnogorskih trupa od 6 do 10 lica, koje bi imalo ulogu parlamenta i u kojem bi bile zastupljene sve struje u emigraciji.¹⁴ Istovremeno, u crnogorsku vojsku su kao dobrovoljci primani i pojedini ruski emigranti poput Aleksandra Nikolajeviča - Stepuskog.¹⁵ Prema navodima crnogorskih emigranata, sve do Rapalskog ugovora su relativno uspješno parirali jugoslovenskim tajnim službama koje su u Splitu osnovale specijalni štab za defetističku propagandu, sa ograncima u Italiji. Ova propaganda je naročito bila pojačana poslije smrti kralja Nikole, što je uzrokovalo nemire u crnogorskoj vojsci.¹⁶ Odnosno, usljed abdikacije prestolonasljednika Danila u korist Mihaila I, jedna grupa je htjela da ponovo izabere Plamenca za predsjednika, dok je druga grupacija bila odlučno protiv, smatrajući Plamenca glavnim krivcem što je Danilo abdicirao i zaprijetivši mu smrću ukoliko se prihvati mjesta predsjednika. Kuću Plamenca i crnogorskog konzulata obezbjeđivala je italijanska policija i nastao je opšti raskol.¹⁷ Crnogorska vlada je zatražila pomoć od Italijana, posebno za operaciju uklanjanja 190 oficira i vojnika i njihove predaje sudskim organima, shodno odluci crnogorske vlade od 1. aprila 1921. godine. Italijanska vlada je takav zahtjev prihvatila i za to odredila komisiju na čijem čelu je bio poručnik Videvano.¹⁸ Crnogorska strana tumačila je tu komisiju kao organ koji je privremeno delegiran u službi crnogorske

13 Vidi: Carlo Sforza, *Un anno di politica estera*, Roma 1921, 143; *Si e affermato che a rapallo ili Montenegro sia stato un oggetto di baratto. Io dichiaro nel modo piu formale che a Rapallo ne poi fu questione del Montenegro, come non fu questione dell'Albania...*

14 DACG, FEV, Jovan Plamenac 1919-1921, f. 109-110, *Filippo Gramatini - Plamenatz*, Genova, 23. IV 1921.

15 DACG, FEV, f. 91, II, *Milan Kraljević - Komandantu crnogorskih trupa u Gaeti*, Rim, 23. maja 1921.

16 DACG, FEV, MID, Rim 1919-1920, Il fermento fra le truppe Montenegrine a Gaeta.

17 Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije. Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, I-IV, Bar 1997, knj. III, dok. br. 1409, 1750

18 Vidi: Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije. Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, I-IV, Bar 1997, knj. IV, dok. br. 1417, 1766-1768.

vlade. Međutim, po zadatku svoje vlade, italijanski pukovnik Viđevano počeo je rad na likvidaciji crnogorske vojske, predočavajući im mogućnost povratka u Jugoslaviju ili odlaska u Južnu Ameriku, u čemu će im pomoći italijanska vlada dodjeljivanjem materijalne pomoći i izdavanjem potrebnih putnih isprava. Komisija je ignorisala crnogorsku vladu i počela da širi demoralizujuće vijesti među crnogorskim vojnicima u Sulmoni, Vitoriji, Paduli i Gaeti. Radi lakšeg razbijanja crnogorske vojske, krajem marta 1921. godine, ona je premještena u razna mjesta po Italiji. Tako je II bataljon otputovao za Ankonu, IV u Vitoriju, artiljerija je bila smještena u Sulmoni, dok je Narodna garda raspoređena i u Vitoriju i u Sulmonu.¹⁹ Tvrđilo se da *Crne Gore više nema, da je crnogorsko pitanje riješeno u Rapalu, da Italija više ne priznaje crnogorsku vladu i da ko do 1. juna ne pristane na nadoknadu radi dobrovoljnog napuštanja crnogorske vojske bit će uhapšen i isporučen Jugoslaviji, od 1. juna se neće više davati nikakve subvencije crnogorskim trupama*. Viđevano je čak za crnogorsku zastavu u Sulmoni tvrdio da će biti položena na grob kralja Nikole, a oni koji su pokušavali da se odupru hapšeni su i maltretirani. U Gaeti su bila uhapšena petorica oficira. Viđevana je kao prevodilac pratio Luka Nikčević, koji je širio defetizam među vojnicima.²⁰ Po naredbi pukovnika Viđevana, iz zatvora su pušteni crnogorski oficiri pritvoreni zbog pobune,²¹ što je bilo suprotno volji zastupnika komandanta crnogorskih trupa u Gaeti, Krsta Popovića. Crnogorska vlada uputila je italijanskoj vladi protest povodom rada i ponašanja komisije, nakon koga je uslijedilo verbalno obećanje da komisija neće raditi ništa protiv crnogorskih trupa. Sredinom maja 1921. godine, veća grupa Crnogoraca, među kojima su bili: Živko Nikčević, Đuro Vučinić (narodni poslanik), Milo S. Martinović, Marko Matanović, Vuko Krivokapić (narodni poslanik), Vukale Rajković, Krsto Ivanović, Petar Gvozdrenović, Dušan Vuković, Ilija Damjanović, Vaso Martinović (narodni poslanik), Blažo Marićević, Božo Bećir, Pero Vuković, Vojin Lazović, Novica Radović, Radovan Savović, Tomaš Grujović, Stanko Marković i drugi, uputila je protest šefu italijanske vojne misije, pukovniku Viđevanu protiv ponašanja njegove pratnje, agitacije za povratak u Jugoslaviju i širenja informacija da je *Crna Gora propala*. Posebno se zamjeralo komisiji što insistira *da svaki treba da ide u Jugoslaviju - odnosno Crnu Goru preko Albanije, te da u Draču, ima konzul italijanski koji ih odatle ekspedira da nikome ni u kom slučaju ne bude ni najmanje smetnje pri polasku kako od Arbanaških vlasti preko njene teritorije, tako i kad dođe u Crnoj Gori, jer je jugoslovenska vlada dala svakome amnestiju i zagarantovala slobodu kretanja i njegova prava*. Navedene stavove, pomenuti

19 Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije. Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, I-IV, Bar 1997, knj. III, dok. br. 1407, 1724.

20 BIIP, F- 113, Radovi Vladimira Popovića, Come si ginse alla commissione del colonnello Vigevano.

21 DACG, FEV, f. 89, *Pukovnik Bareli - Komandi mjesta i tvrđave Gaeta*, 23. V 1921. Iz zatvora su pušteni: poručnici Jašović Radojko, Martinović Radivoje, Boljević Dušan, Radmilović Bajo, potporučnici Vukotić Bajo, Jovanović Filip, Armušević Ilija, Čejović Nastadin, Petrović Ilija, komandir Kaluđerović Ivo. Ovi oficiri su otpraćeni u Formiju i predati majoru Đordanu, pošto im je prethodno zapriječeno da ne napadaju, da se ne svađaju i ne stvaraju buntove jer će u protivnom biti suđeni po italijanskom zakonu.

oficiri pripisivali su Luki Nikčeviću, koji je bio prevodilac i očigledno iskazivao stavove italijanskih vlasti.²² Međutim, komisija je nesmetano radila do pada vlade Đovanija Đolitija i grofa Sforze. Oni koji su napuštali crnogorsku vojsku potpisivali su sljedeću izjavu: *Dobrovoljno napuštam Crnogorsku jedinicu i primam dobročinstvo velike Italije*, dok su oni koji bi to odbili napisali: *Neprimam*. Oni koji su pristajali da napuste crnogorsku vojsku potpisivali su dokumenat da to rade dobrovoljno i potom dobijali novac, odjeću i obuču. Komisija je davala platu i optuženim oficirima, što je, uz oslobađanje zatvorenika, djelovalo stimulatивно tako da je veliki broj oficira i vojnika napustio crnogorsku vojsku. Iako je veći broj njih izjavio da želi da ide u Rusiju i Ameriku, najveći dio je *ukrcan silom i predat jugoslovenskim vlastima*. *Italijanska vlada jedino nije odobravalala zahtjeve za put u Rusiju*. *Svoj stav je opravdavala novonastalim uslovima, poslije ruske revolucije*, tvrdi jedan očevidac događaja.²³ Oni koji su, i pored svega, odbili da odu, bili su zatvoreni, a lokalno stanovništvo je nagovarano da im uskrati svaku pomoć. Tenzije i sukobi inicirani italijanskom politikom rasturanja crnogorske vojske trajale su više od godinu dana, jer su uglavnom italijanske vlasti insistirale na povratku u zemlju, dok je značajan broj Crnogoraca to odbijao ili tražio neko drugo rešenje. Na insistiranje italijanskih vlasti za povratak, velika grupacija Crnogoraca je izjavila da želi ići u Argentinu, na šta im je odgovoreno da ih tamo ne primaju i da mogu ići samo za Jugoslaviju, manji dio za Belgiju i najmanji dio može ostati u Italiji. Poslije toga su svi zatvoreni.²⁴ U arhivama je sačuvan primjerak protestne note od 14. jula 1921. godine, koja je trebalo da bude upućena na adresu italijanskog ministra spoljnih poslova markiza dela Toreta, a koja je obustavljena jer se u međuvremenu situacija promijenila.²⁵ Promjene do kojih je dolazilo smjenom italijanskih vlada uticale su i na promjenu ponašanja vlasti prema ovim pitanjima. Saglasno tome, divizijar Vučinić je 4. jula 1921. godine izdao naredbu svim komandantima garnizona: *Vlasti Kraljevine Italije neće primoravati nikoga da nasilno ide u Jugoslaviju*. *Dosadnji postupci, kako nam je saopšteno prema crnogorskim oficirima i vojnicima biće prekinuti*.²⁶ Time je, pokazaće se, na kratko bila zaustavljena agonija crnogorskih vojnika, diktirana spoljnopolitičkim dešavanjima, koja su ostavila snažan pečat na italijanske unutarpolitičke odnose, kojim je određivana sudbina crnogorskog pitanja. No, sve je to bilo privremeno i kratkog daha. Naime, slijedeći politiku likvidacije crnogorske vojske, koja je, po mnogima, proisticala iz dogovora vlade KSHS i Italije u Rapalu, odluka Francuske i, kasnije, Britanije o prekidu diplomatskih odnosa sa Crnom Gorom, zatim smrti kralja Nikole i događanjima u vezi sa tim, otpočela je operacija

22 Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, I-IV, Bar 1997, knj. IV, dok. br. 1428, 1782-1785.

23 Todor Borožan, *Memoari*, rukopis.

24 Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, I-IV, Bar 1997, knj. IV, dok. br. 1456, 1893-1894.

25 DACG, FEV, MID, Rim 1919-1921, *Dr. Choitch - Monsieur le marquis della Torretta*, Rome, le 14 juillet 1921.

26 Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, I-IV, Bar 1997, knj. IV, dok. br. 1453, 1890-1891; dok. br. 1454, 1891-1892.

“sahrane” ostataka crnogorske vojske. Italija je i formalno 1. juna 1921. prestala da izdržava crnogorsku vojsku, kojoj je svaka pomoć ukinuta 15. avgusta 1922. godine. Istina, česta promjena italijanske politike, koja je zavisila od stavova vlada koje su vršile vlast samo su pojačavale konfuziju u rješavanju ovoga pitanja, koje se dodatno usložnjavalo činjenicom da su iz Crne Gore pristizali i dalje neposlušni odmetnici spremni da brane njen suverenitet. Tako je npr. Bonomijeva vlada od 1. septembra 1921. godine povratila Crnogorcima materijalnu pomoć koju je bila ukinula Đolitijska vlada 1. juna 1921. godine.²⁷ Ali sada je davala samo novčane kredite u iznosu tromjesečnih plata i s obavezom da oficiri plate svoje dugove i izdržavanje dok borave u garnizonima. Oficiri su plaćali 8 do 9 lira dnevno, a niži činovi 3,50 lire. Pri tom su prilikom odlaska morali izmiriti svoje dugove. Demobilizacija je nagrađivana sljedećim sumama: za vojnike i niže činove 1.000 lira, za niže oficire 2.000 i za više oficire 3.000 lira. Vojnici koji su već otišli iz Gaete za sobom su ostavili dug od 200.000 lira, koji je plaćala vlada *radi samog ugleda crnogorske vojske* i za te svrhe je italijanska vlada odobrila poseban kredit.²⁸ U tom smislu su između italijanskih vlasti i crnogorske vlade u egzilu vođeni dugi pregovori oko konačnih uslova odlaska vojnika iz Italije. Oni su okončani početkom decembra 1921. godine i prema konačnom dogovoru između dvije vlade ustanovljeni su uslovi o načinu povratka vojnika i izbjeglica.²⁹ Oni su sistematizovani u 21 tačku i prema tom dogovoru predviđena nagrada za demobilizaciju iznosi: 4.000 lira za brigadira, 3.000 za komandira, 2.000 za niže oficire i 1.000 lira za vojnike. Uz navedeno, bilo je predviđeno da dobiju petomjesečnu platu,³⁰ voznu kartu do granične stanice italijanskog zemljišta, a oni koji odlaze u vanevropske zemlje karte do odredišta, dnevnice za vrijeme putovanja, civilno odijelo ili odgovarajuću svotu novca. Od suma koje bi se davale po osnovu plata oficirima i vojnicima oduzimali bi se troškovi za stan i hranu, uz obavezu da isplate svoje privatne dugove. Drama rasturanja crnogorske vojske je trajala sve do dolaska Musolinija na vlast 1922. godine. Tako da su posljednji ostaci crnogorske vojske bili rastjerani iz Italije dolaskom Musolinija na vlast i samo su rijetki pojedinci, poput Anta Gvozdenovića, Milana M. Kosorića ili Krsta Nikovića, izvjesno vrijeme ostali u Italiji. Najveći dio njih se vratio u Crnu Goru, značajan dio je otišao u Ameriku (Argentinu i SAD), dio je otišao u razne zemlje Evrope i svijeta uvjeren da treba nastaviti borbu, koja je unaprijed bila izgubljena.

27 AJ, 334-1-3, Antonijević (Telegram), Rim, 24. IX 1921.

28 DACG, FEV, f. 89, *Milutin Vučinić - Ordonans oficiru Nj. V. Kraljice Namjesnice Kraljevske vlasti Kap Marten*, Rim, 2. decembra 1921.

29 Vidi: Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije. Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, I-IV, Bar 1997, knj. IV, dok. br. 1482, 1945-1497.

30 Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije. Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, I-IV, Bar 1997, knj. IV, dok. br. 1482, 1945-1497. Za brigadira je bila predviđena plata 1.000 lira, komandira 675, kapetana 540, poručnika 450, potporučnika 378, vodnika 90 i desetara 63 lire.

Ko i zašto od crnogorskih političkih emigranata dolazi u Carigrad?

Prema dostupnim izvorima u Carigradu su se početkom 1921. godine pojavila lica, koja su bili crnogorski državljani ali sa španskim pasošima, koja su tražila načina da se vrate u Crnu Goru. Jedan od njih je bio i Ramo Vejsela Alić iz Bara. Po dolasku u Carigrad ovim licima su španske vlasti produžavale pasoš ljudima sa teritorije Crne Gore, što naravno osporava rad ovog poslanstva na kontrolisanju lica koja idu u Srbiju žalio se tadašnji poslanik kralljevskog poslanstva u Carigradu koji je tvrdio da: *kada je pitanje ujedinjenja Srbije sa Crnom Gorom definitivno rešeno, trebalo učiniti korak kod dotičnih vlada da njihova predstavništva ne izdaju više pasoše bivšim crnogorskim podanicima. Prvo je izveštano da mnoga lica idu sa ovim španjolskim pasošima u Skadar i iz Skadra se prebacuju u Crnu Goru ili idu u Albaniju i iz Albanije se prebacuju na našu teritoriju. Ovo naročito vrše ratni zarobljenici muslimanski koji neće da čekaju da im dođe odobrenje iz Min. Un. Djela, pošto to često moraju čekati po nekoliko meseci.*³¹ Pošto se značajan broj jugoslovenskih državljana (većinom iz okruga barskog) vraćaju se iz Carigrada preko Skadra sa pasošima tamošnjeg španskog konsulata kao zaštitnika crnogorskih interesa, poslanstvu je upućena instrukcija da: *da umoli nadležne vlasti da ovakve pasoše ne izdaju više našim podanicima iz Crne Gore- jer je ona postala sastavni deo naše Kraljevine, o čemu je u ono vreme bila izveštena španska Vlada.*³² Poslanstvo se tim povodom obratilo španskim vlastima.³³ Nedugo zatim, poslanstvu se prijavio Ananije Vlahović koji je iz Sofije, pristigao u Carigrad sa pet drugih crnogorskih oficira. Sam Ananije Vlahović je po dolasku u poslanstvo naveo da je *aktivni pešadijski potporučnik bivše crnogorske vojske, svršio je našu oficirku školu, i izjavio je sledeće: 13. aprila 1919. godine sam iz Ljubljane izašao na odsustvo a od kuće prebegao u Italiju. Bio sam u IV puku Drinske divizije kao narednik. Porodica mu živi u Kosovskoj Mitrovici, dva puta ranjen na Solunskom frontu. Doptovao sam ovde iz Bugarske iz Sofije, gde sam se bavio 11 dana, u Sofiju sam došao iz Italije iz Sulmone... Samnom je bilo još pet crnogorskih oficira koji su ostali u Sofiji. Iz Bugarske smo trebali zajedno sa bugarskim komitama da idemo u Srbiju. Ovde sam došao sa namerom da me neko uputi u Srbiju, u Italiju više neću da idem kao ni u Bugarsku, a u Srbiji kako me naši sude.*³⁴ Iz Sofije su došla još tri crnogorska oficira: Nikola Uskoković, Marko Kapa, Ilija Kapa, dok su dvojica ostali u Sofiju.³⁵ Oficiri sa nižim činovima

31 AJ, 370-9-255, *Kraljevsko poslanstvo u Carigradu-ministru spoljnjih poslova*, Pov. No 50 8-II-1921

32 AJ, 370-9-287, *Ministarstvo spoljnjih poslova Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca-Kraljevskom poslanstvu u Carigradu*, Beograd, 13. decembra 1921. godine.

33 AJ, 370-9-287, *Ministarstvo spoljnjih poslova Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca-Kraljevskom poslanstvu u Carigradu*, Beograd, 13. decembra 1921. godine. Venilly Agreer, Excellence, les assurances oh ma plus honute qusideration, 5-XII-22.

34 AJ, 370-9-257, Pov. br 209, *Ministarstvo spoljnjih poslova Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca - Kraljevskoj delegaciji Carigrad*, Beograd, 13. decembra 1921. godine

35 AJ, 370-9-260, *R. S. Šaponjić-ministru*, 7-VII-21.

su pristizali iz Gaete sa italijanskim pasošima brodom do Carigrada, povezivali se sa Crnogorcima koji su već bili na toj destinaciji, pravili planove za akcije i budno praćeni od jugoslovenskih obavještajnih službi.³⁶ Zato dolazak iz Pariza potporučnika Vukana Martinovića nije mogao ostati nezabilježen a posebno ne, dolazak drugih članova crnogorske emigracije, tako da je početkom jula 1921, njih 35 bilo pod budnom pratnjom jugoslovenskih obavještajnih služba.³⁷ U svakom slučaju, jugoslovenski otpravnik je javljao nadležnim službama u Beogradu da su: *U posljednje vreme počeli su u Carigrad dolaziti mnogi Crnogorci, koji su do sada bili u Italiji u odredu „crnogorske“ vojske koji se nalazio u Gaeti, drugi pak bavili su se u Rimu ili u drugim varošima Italije i tamo su takođe radili protiv ujedinjenja naših otadžbina. Treći dolaze iz Bugarske gdje su bili poslani od italijanske vlade radi stupanja u čete koje su se trebale obrazovati u Bugarskoj i preći na našu teritoriju i raditi na remećenju mira i reda u zemlji Svi ovi ljudi, napušteni sada od Italije koja im je jedva dala toliko novaca.*³⁸ Sve do dolaska dr. Ivana Jovićeвиća u Carigrad i njegovog obraćanja tamošnjem poslanstvu djelatnost crnogorske emigracije se svodila na potrebu preživljavanja u teškim uslovima i nastojanja da dobiju pristanak za povratak u zemlju. Dr. Ivan Jovićeвиć³⁹ je bio najobrazovanija i najizraslija ličnost crnogorske emigracije među onima koji su se našli u Carigradu. Jovićeвиću koji je bio na školovanju u ovom gradu nije bio nepoznat ambijent četvrti Galata, gdje su se uglavnom smještali crnogorski emigranti iz razloga što

36 Vidi: AJ, 370-9-262, *Poslanstvo u Carigradu-ministarstvu spoljnih poslova*, 1-VI-2.

37 AJ, 370-9-263. Na spisku su bili: Ananija Vlahović, Ivan P. Bulatović, Mihajlo R. Bulatović, Dragiša R. Vlahović, Milutin P. Bulatović, Bećir Bulatović, Mašan Bulatović, Mileta S. Vlahović, Milenko Vlahović, Mato Vlahović, Atanasko Đ. Bulatović, Vidak R. Šćepanović, Vukadin M. Šćepanović, Puniša V. Vlahović, Ivan M. Jovanović, Milo Đ. Vlahović, Savo M. Vlahović, Marko P. Janković, Tomo Jukić, Mašan Videnović, Radosav Videnović, Mirko Nikolić, Bogdan Nikolić, Milija Rakočević, Radovan Sindić, Petar B. Šćepanović, Blagoje Šćepanović, Đorđe Šćepanović, Milosav Vlahović, Ilija Šćepanović, Miloš Šćepanović, Puniša Šćepanović, Radule Ilinčić, Miloš Raković.

38 AJ, 370-9-276, *Kraljevsko poslanstvo u Carigradu-ministru spoljnih poslova*, Pov. No 277, Carigrad, 29-VIII-21.

39 Dr. Ivo Jovićeвиć (Češljari, Rijeka Crnojevića 1862-1965), političar, pisac, prevodilac, poticao iz porodice rodbinski povezane sa dinastijom Petrović (njegov otac je bio brat o tetke kralja Nikole). Osnovnu školu završio u Rijeci Crnojevića, a zatim je kao stipendista crnogorske vlade upućen na školovanje u Galata Saraj u Carigradu. Njegovo školovanje u Carigradu trajalo je od 1898-1908. godine. Nakon toga se uputio u Beograd gdje je upisao Pravni fakulteta. Školovanje prekida 1908. godine kada dolazi u sukob sa crnogorskim studentima–protivnicima kralja Nikole. Studije je nastavio u Ženevi i okončao ih na Gentskom univerzitetu (1911) na kojem je stekao i doktorat pravnih nauka. Nakon povratka u Crnu Goru postavljen za sekretara druge klase u ministarstvu spoljnih poslova. Početkom 1912. imenovan za konzula u Skadru gdje je ostao do početka balkanskih ratova, koje je proveo u štabu knjaza Mirka. Nakon rata bio imenovan za člana Državne kontrole. Odlazi sa kraljem Nikolom u emigraciju početkom 1916. godine. Kralj ga je 1919. godine imenovao za crnogorskog konzula u Ženevi. Iz emigracije se vratio tek 1926. godine. Sve do 1935. godine, živio je povučeno u Beogradu, Cetinju i Herceg Novom, da bi se potom aktivirao kao poslanički kandidat i kasnije postao član Crnogorske stranke. Politički aktivan tokom Drugog svjetskog rata i tokom italijanske i njemačke okupacije kada je pokrивao važne funkcije u kvinsliškim upravama. Krajem 1944. bio je uhapšen od strane komunista i maja 1945. osuđen na 15 godina robije i gubitak građanskih prava. Vidi više: *Istorijski leksikon Crne Gore*. knj. 3, Podgorica 2005, 722-723.

su ovaj dio Carigrada bili okupirali Francuzi, a obalu Italijani. Početkom 1923. godine (1. februara) u Carigrad je pristigao 31 Crnogorac *koji su regrutovani iz Španije*. Saznavši za to, obavještajci su odmah počeli sakupljati podatke o njima, i nadležne obavještavali da su došli: “Marko Vučeraković, komandir u Crmnici, Đuričković (2 brata), perjanici, iz Crmnice, Leković, oficir iz Crmnice, Pero Vuković sa bratom, komandir iz Pipera, Čukić, komandir iz Berana, Pekić, perjanik iz Vasojevića, Radisav Nikezić, perjanik iz Bara, Risto Sekulić, perjanik iz Bara, Maksim Martinović, perjanik sa Cetinja, Lubarda, barjaktar, Lubotinja, Vido Nikčević, barjaktar iz Pješivaca, Belada, barjaktar iz Uganja Vrela, Mašan Borozan, oficir iz Bukova”. Uz spisak novopridošlih išlo je i sljedeće pojašnjenje: *Vođa im je Marko Vučeraković koji je i pre izvesnog vremena a prilikom neke potrage protiv nas u Crnoj Gori pobio oko 16 momčadi u barci, na kojoj su bili, i bombama ih potopio. On, Čukić i Borozan smatraju se kao posve opasni tipovi. Ovdje su odseli svi u hotelu Prusa u Galati, i unajmili su jednog kuvara, da im kuva. To najbolje pokazuje da će dobijati pomoć sa neke strane i izdržavati se, iako kažu da će raditi do povratka njihovih drugova iz Rusije. Doznao sam, da se od ovd. Crnogoraca sa njima sastajao biv. oficir Niko Hajduković i neki Dr. Jovičević. Ovi su Crnogorci doputovali italijanskom lađom a sa crnogorskim pasošima koji su izdati u ime crnogorskoga Kralja Mihaila.⁴⁰ Pasoši su bili vizirani samo od italijanskih i španjolskih konsularnih vlasti.⁴¹ O kretanju i namjerama crnogorskih političkih emigranata podatke poslanstvu je dostavljao poseban agent *odnosno kretanja, namera i rada spomenutih Crnogoraca, policijski agent koga je turska policija ubacila među njih.*⁴²*

O uslovima boravka i oblicima djelovanja crnogorskih političkih emigranata u Carigradu

Jugoslovenski poslanik u Carigradu se žalio na svoju vladu što: *ima dva mjeseca da naša vlada ne sprema nikakve novčane pomoći iz razloga dok se ne uspostavi red među Crnogorcima jer gladne Crnogorce lako je dovest do reda. A kad su siti teže pada pratiti kakvo ovamo je stanje o Crnoj Gori odlično jer našto iseljenici rade nego za skoro stvaranje kraljevine Crne Gore.*⁴³ Poslanik je bio u pravu tvrdeći da je *gladne Crnogorce lako (je) dovest do reda* zato što su mu se svakodnevno obraćali sa molbama za pomoć i zahtjevima za izdavanjem pasoša i dozvola za povratak. Ostavljeni bez ikakvih sredstava za život, bez saveznika i logistike, Crnogorci su u dopisima kraljevskom poslanstvu prikazivali sebe

40 Nakon abdiciranja prestolonasljednika Danila, sina kralja Nikole, pretendent na crnogorski presto je bio Mihailo, Danilov sin, unuk kralja Nikole.

41 AJ, 370-9-305, *Poslanstvo–ministru spoljnjih poslova*, Carigrad, 7-II-2.

42 AJ, 370-9-308, *Crnogorski separatist*.

43 AJ, 370-9-280, *Kraljevsko poslanstvo u Carigradu*, Pov. N° 282-ministarstvu spoljnjih poslova, Carigrad, 31-VIII-921.

lojalnijim podanicima, nego su zaista to bili i vrlo često zaslužnim “Srbima”. Tako je Ananije Vlahović uvjeravao poslanika i njegove službenike da *ovde sam došao sa namerom da me neko uputi u Srbiju, u Italiju više neću da idem kao ni u Bugarsku, a u Srbiji kako me naši sude. Moli da mu se dozvoli da se vrati u Srbiju s tim da tu bude raz..*⁴⁴ Čini utisak čoveka koji se iskreno kaje, tvrdio je poslanik, uvjeravajući Beograd da im treba dozvoliti povratak jer ni Crnogorci koji su živjeli u Carigradu nisu im htjeli pomoći.⁴⁵ U Beogradu su uporno odbacivali mogućnost da im se pruži nekakva pomoć, a još manje izda dozvola za povratak. Tako Ananiju Vlahoviću nije *pomogla* ni čestitka za rođendan srbijanskom kralju Petru I.⁴⁶ Zanimljivo je da se najveći dio ovih emigranata Poslanstvu Kraljevine, Srba, Hrvata i Slovenaca, kako je glasio službeni naslov, obraćao kao *Poslanstvu Velike Srbije*.⁴⁷ Teško je povjerovati da se radilo o neobaviještenosti, a i pitanje je koliko su njihovi vapaji za pomoć bili iskreni,⁴⁸ kao i koliko su bili realna njihova očekivanja *da ne bi trebalo da ima razlike između vojnih oficira iz Srbije i onih iz Crne Gore*. Poslije Vlahovića, poslanstvu su se zahtjevom za povratak u zemlju obratili i braća Kapidžić čije je prisustvo u Carigradu *zbog njihovog uticaja na Crnogorce* bio poseban problem za poslanstvo, tim prije što se istim povodom oglasio i Aleksandar Hajduković pa je poslanstvo apelovalo na Beograd da im izda dozvole za povratak, jer *svojim prisustvom ovde mogu nepovoljno uticati na ovdašnje Crnogorce, kojih ima ovde preko 2.000 duša*.⁴⁹ Čutanje vlasti u Beogradu na molbe ovdašnjih Crnogoraca za pomoć, motivisale su poslanika KSHS u Carigradu, da brojne molbe, grupiše u jedinstven zahtjev: *U poslednje vreme počeli su u Carigrad dolaziti mnogi Crnogorci, koji su do sada bili u Italiji u odredu „crnogorske“ vojske koji se*

44 Nečitko.

45 AJ, 370-9-262. *Sastajali su se takođe sa mnogim Crnogorcima kod kojih nisu naišli na najbolji prijem jer je više ovdašnjih Crnogoraca dolazilo u Poslanstvo i izvestilo ga o dolasku ovih lica u Carigrad.*

46 AJ, 370-9-263, A-Đ. Vlahović - Poslaniku Velike Srbije, Gospodinu Ministru R.S. Šaponjiću, Carigrad, 11-VIII-1921. *Gospodine Ministre, smatram se srećan što mogu vašoj Ekseleciji izjaviti ovu čestitku povodom rođendana Njegovog Veličanstva Kralja Petra I. Najlepšim željama čestitamo vama Gospodine Ministre sutrašnji znameniti dan da ga Vaša Ekselecija provede u krugu svojih drugova što lepše i sa većim značajem po srpski narod. Duboko u duši žalim što nemam mogućnosti prisustvovati sutrašnjem znamenitom danu, i molim Vašu Ekseleciju da me izvine što ne mogu prisustvovati. Kličem da živi Nj. V. Kralj Petar I! Da živi srpski herojski narod!*

47 Vidi: AJ, 370-9-263, A-Đ. Vlahović - Poslaniku Velike Srbije Gospodinu Ministru R.S. Šaponjiću, Carigrad, 11-VIII-1921.

48 AJ. 370-9-265, A. Vlahović – poslaniku, 12-VIII-21, *Što da radim ja danas? Kako da ostanem? Kako da živim? O čemu da živim? Koće da mi da zaštitu kad svoja-moja država neće da mi da zaštitu?* Vlahović je očajnički molio: *Gospodine, Ministre, po sve ja vas molim da preduzmete korake za mene da me ne ostavite na tuđoj ulici jer stara mu majka možda sam i ja nešto zadužio Veliku Srbiju ili Državu i tvrdio da: a kao unuk viteškog đenerala, serdara, počivšeg Mira P. Vlahovića, bivšeg Kdanta IV diviz. biv. Crnogorske Vojske, i plemenite kuće Vlahovića. Ne može živjeti od: sa 1 ½ jedna i po lira dnevno i za to molim Vašu Ekseleciju da mi poveća dnevnu hranu na 3 (tri) lire dnevno ili u protivnom da mi Vaša Ekselecija od kaže svaku pomoć jer Vaša Ekselecija dobro zna da od jedne i po lire malo je čoveku za sve prinadležnosti kao na primer, brijanje, šišanje, pranje veša, pušenje cigara i ostale druge prinadležnosti koje ne mogu ovde napominjati.*

49 AJ, 370-9-273, Sandro Hajduković-repatiren, Pov. No 275, 29-VIII-21.

nalazio u Gaeti, drugi pak bavili su se u Rimu ili u drugim varošima Italije i tamo su takođe radili protiv ujedinjenja naših otadžbina. Treći dolaze iz Bugarske gdje su bili poslani od italijanske vlade radi stupanja u čete koje su se trebale obrazovati u Bugarskoj i preći na našu teritoriju i raditi na remećenju mira i reda u zemli. Svi ovi ljudi, napušteni sada od Italije koja im je jedva dala toliko novaca da se mogu povratiti dolaze u Poslanstvo i mole da im se izdaju naši pasoši i uput o državnom trošku u domovinu. Oni svi izjavljuju da će ići na sud samo da im se stvori mogućnost da se mogu u otadžbinu vratiti i da ne prosjače po ulicama carigradskim. U ime njihovo dolaze u Poslanstvo i mnogi ovdašnji Crnogorci, lojalni članovi naše ovdašnje kolonije i mole da se ovim ljudima pomogne da što pre napuste Carigrad.⁵⁰ Hitnost rješavanja ovog pitanja, poslanik je obrazlagao činjenicama da: Svi Crnogorci dolaze u Carigrad sa italijanskim putnim ispravama. Umoljava se Ministarstvo za izveštaj da li se ovim Crnogorcima može davati kakva novčana pomoć pošto oni ovdje formalno gladuju nemajući odobrenje da se mogu u domovinu vratiti.⁵¹ Iako su izjavljivali da su spremni i da idu na sud samo da im se dozvoli povratak u zemlju, nakon negativnih odgovora ili ćutanja Beograda, neki su se poput Ananija Vlahovića odlučili da se ponovo vrata u Italiju, i on je otuda poručivao svojim saborcima da i oni dođu u Italiju.⁵² Inertnost vlasti po ovim pitanjima nije ostavljala ravnodušnim ni neke Crnogorce, koji su inače živjeli i radili u Carigradu, tako da su neki, poput preduzimača Mirka Begovića, bar prema izjavama nekih sunarodnika, počeli da rade protiv države.⁵³ Pod pritiskom uglednih članova "crnogorske kolonije u Carigradu" jugoslovenski poslanik je mimo instrukcija iz Beograda, nekima, poput braće Kapidžić izdao pasoše za povratak u zemlju.⁵⁴ Slično se postupalo i sa zahtjevom dr. Iva Jovićevića da mu se izda pasoš

50 AJ, 370-9-276, *Kraljevsko poslanstvo u Carigradu-ministarstvu spoljnjih poslova*, Pov. No 277, 29-VIII-21.

51 AJ, 370-9-277, *Kraljevsko poslanstvo u Carigradu-ministarstvu spoljnjih poslova*, 29-VII-21.

52 Tim povodom slate su u Beograd informacije sljedeće sadržine: *Vlahović je međutim nemogući čekati ovde bez sredstava odgovor Ministarstva otputovao za Italiju i ponovo se pridružio Crnogorcima koji iz Italije rade protivu naše zemlje. Iz Italije je uputio jedno pismo Marku Begoviću, ovdašnjem preduzimaču, Crnogorcu, u kom poziva ovog da među ovdašnjim Crnogorcima radi u istom duhu u kome oni rade u Italiji. Originalno pismo Vlahovićevo šaljem Ministarstvu u prilogu radi znanja. Ovo pismo sam dobio preko njegovog sunarodnika Crnogorca. Da je blagovremeno stigao odgovor Ministarstva odnosno Vlahovićeovog povratka u domovinu, Vlahović bi danas bio u rukama naših vlasti. Ovako, Vlahović je još više ogorčen protiv naše uprave ponovo otišao u službu tuđinu i povećao na strani broj nezadovoljnika protivu naše države.* AJ, 370-9-272, *Kraljevsko poslanstvo u Carigradu*, Pov. No 278.

53 AJ, 370-9-279, *Kraljevsko poslanstvo-ministarstvu spoljnjih poslova*, povodom pisma koje je Ananije Vlahović iz Italije uputio Mirku Begoviću, poslanstvu je izjavu dostavio inženjer Milutinović i na osnovu nje poslanik je uputio Beogradu sljedeći zaključak: *Kao što se iz ove izjave vidi Begović je već otpočeo rad protivu naših interesa. Ovde se nalaze još i drugi Crnogorci koji su došli iz Italije ili iz Bugarske. Očekuje se još i dolazak drugih lica. Ona će ovde gledati da ovde osnuju pod zaštitom italijanskom jedan centar za rad protivu naše države.*

54 AJ, 370-9-280. *U vezi svoga pisma Pov. No 233 od 20-VII-21, kojim sam sproveo ministarstvu predstavku braće Kapičića, crnogorskih emigranata i pisma Pov. No 277 od 29-VIII-21, čast mi je izvestiti Ministarstvo da sam gore imenovanima izdao pasoše za dolazak u domovinu. Iliji Kapičiću je izdat pasoš No 6295 od 29-VIII-21, a Marku Kapičiću pasoš No 6296 od 29-VIII-21..... Pasoši su im vizirani za Cetinje preko Beograda. Otputovali su običnim vozom preko Sofije 30-og ovog meseca.*

za povratak u zemlju. Poslanik KSHS, Radomir Šaponjić je bio za to da se i u ovom slučaju Jovićeviću izade u susret, jer bi se: *Prisustvo G. Jovićevića u Carigradu kao našeg podanika moglo (bi se) korisno upotrebiti kao primer za one Crnogorce koji se ovdje nalaze i koji još nisu uzeli naše pasoše.* Uz to, poslanik je tvrdio da je Jovićević *protjeran iz Italije* i da je *G. Jovićević je poznat potpisatom kao pošten čovek i ispravan Srbin još iz vremena školovanja na Beogradskom Univerzitetu.*⁵⁵ Objašnjenje za vidljiv blagonaklon stav Šaponjića prema Jovićeviću nalazimo u memoarima ovoga drugog. Tako Jovićević zapisuje o svom položaju po dolasku u Carigrad: *Tražio sam tamo-ovamo, neko zaposlenje, ali ga nigdje ne nađoh. U to dođe u Carigrad za poslanika Jugoslavije Radomir Šaponjić, moj školski drug iz Galata Saraja. Kad mu ispričah u kakvom sam teškom položaju, on mi dade sljedeći Savjet. Reče mi naime da u Carigradu ima dosta veliki broj jugoslovenskih podanika, većinom Makedonaca, bozadžija i mljekadžija, koji se često parniče, a parnice se ne vode u turske sudove nego u naše poslanstvo, pa da im budem advokat i tako zaradim nešto. Poslušah Savjet i dadoh se u advociranje, ali je zarada bila mala—ručak bez večere, što se ono kaže.*⁵⁶ S druge strane, Jovićević je u opširnim dopisima poslaniku R. Šaponjiću vodio računa o tome da ovaj zadrži dobro mišljenje o njemu, potencirajući česte sukobe sa predstavnicima crnogorskih vlasti tokom svoje činovničke karijere,⁵⁷ apostrofirajući posebno svoj sukob sa vlastima u Gaeti zbog koga je bio protjeran iz Italije.⁵⁸ Uvjeravao je predstavnike

55 AJ, *Isto*, Carigrad, 26-XII-21.

56 Jovićević još navodi: *Život mi je bio dosadan, a osim toga nostalgija me vukla put Crne Gore, pa se riješih da idem doma, da ne lipsajem od gladi po tuđim zemljama. Ovu odluku saopštih Šaponjiću, on je odobri i reče mi da se mogu povratiti kad hoću budući das u svi Crnogorci koji su prebivali u Italiji pomilovani i dodade da će moju molbu preporučiti. Izvjesno vrijeme poslije toga dođe odgovor: Jovićeviću se zabranju ulazak u Jugoslaviju kao opasnom revolucionaru i agentu boljševika !... Vidi više: Ivo Jovićević, *O ljudima i događajima (1892-1936), Sjećanje jednog federaliste*, (priredili: Vladeta Cvijović i Nikola Jovićević) Cetinje 1995, 141-165.*

57 Tako u jednom dopisu Jovićević naglašava sukob sa ministrom Petrom Plamencem nakon balkanskih ratova: *Poslije završetka rata opet bih povraćen u Ministarstvo spoljnih poslova, ali došavši u sukob sa ondašnjim ministrom inostranih djela g. Petrom Plamencem, podnesem ostavku na državnu službu s namjerom da odem u Beograd i da molim da dobijem mjesto u državnoj službi, što je poznato i Tiću Popoviću, ondašnjem sekretaru srbijanske legacije na Cetinju, sa kojim sam i vodio pregovore da dobijem službu u Biogradu u Ministarstvu spoljnih poslova. No pošto Kralj Nikola doznade za moju namjeru, a ne želeći imati i još jednog nezadovoljnika, to on pozva predsjednika Vlade i serdara Janka Vukotića, i naredi mu da mi se dade zadovoljština što ovaj i uradi podnijevši Kralju ukaz za člana Glavne Državne Kontrole, sa čim dobijem II čin u hijerarhiji građanskog činovništva i na osnovu toga sistematsku godišnju platu od 5.300 perpera.*

58 AJ, 370-9-291, dr. Ivan Jovićević-Radomiru Šaponjiću, Carigrad, 10. januara 1922. *Da bih prouzrokovao pad vlade napišem rezoluciju protivu predsjednika iste, koju vam sprovodim ovdje u prilogu /8, sa uljudnom molbom za povratak natrag, odem noću u Gaetu i pozovem crnogorce da je potpišu. Od 1.100 oficira i vojnika, koji su se nalazili u Gaeti, 720 potpisaše moju rezoluciju i tako opozicija dobi ogromnu većinu. Ali čim doznade vlada u Rimu šta se je dogodilo u Gaeti naredi odmah preko telefona svojim pristalicama "nečitko" i nakon što ovo uradiše, jer me opkoliše na sred pjace u Gaeti, i stadoše me bručiti i sramotiti nazivajući me izdajnikom i plaćenim agentom Aleksandra i Pašića, što naravno nije bila istina, jerbo ja nijesam nigda bio ničiji plaćeni agenat, nego sam svagda radio, kao što ću i u buduće raditi, ne iz koristoljublja već iz čistog ubjedenja. Vlada je znala glavnu ili bolje reći slabu crtu mog karaktera tj. da neću nikome dozvoliti da se baca blatom na moju čast, zato je naredila bila da mi se nje taknu u namjeri da se dogodi svađa te da me "nečitko".*

jugoslovenskih vlasti da *Bolestan i iznuren uvijek skitajući se po tuđemu svijetu, a povrh svega željom svoje rodne zemlje odlučio sam da se povratim u svoje rodno mjesto u selu Meteriza u Riječkoj Nahiji te da u miru i tišini počinem na ognjištu mojih predaka. Jedina pak moja želja jeste to, da dobijem moju pensiju, koja mi po zakonu pripada, uzimajući u obzir i to da treba duplirati broj godina za vrijeme rata, kao što su se duplirale i ostalim pensionerima, koji su se nalazili u mom položaju.*⁵⁹ Ali o njemu je informacije u zemlju slao i mitropolit Gavriilo Dožić, koji se našao u Carigradu u vrijeme dolaska Jovičevića: *Ovdje ima nekoliko naših zabludjelih koji su došli iz Italije. Kod mene je bio prekuče dr. Ivo Jovičević. On je potpuno poremetio svoju diplomatsku glavu, inače nikada nije bio velike pameti. Ja sam ga primio hladno, očitao mu lekciju rekavši mu u oči das u oni plandujući po Italiji i pomažući odmetničke bande najveću nesreću nanijeli baš ovome narodu, kao pobornici nekakvog Crnogorstva i neka dobro znaju, da je taj njihov rad sam narod u Crnoj Gori osudio.....otvoreno sam mu rekao da mu puta u Crnu Goru nema sa takvom pameću.*⁶⁰ Zato ne iznenađuje, što su nadležni u Beogradu bili odlučni da: *Ivanu Jovičeviću ne treba još odobriti dolazak u Kraljevinu, jer je prema izveštaju načelnika okruga cetinjskog, do skora sa crnogorskim nezadovoljnicima u Neji i Rimu, najistaknutiji radenik protivu Narodnog Ujedinjenja. Drži se, prema nekim izveštajima, da je u tu svrhu putovao u Centralnu Evropu i Rusiju.*⁶¹ Poslanik iz Carigrada se ipak raspitivao: *da li se g. Jovičeviću može izdati pasoš samo za bavljenje u Carigradu, pošto se on ovdje nalazi bez ikakvih ispravnih dokumenata, što su u Beogradu odobrili.*⁶² Prema nekim izvorima Crnogorci uglavnom nastanjeni u Galati, u hotelu „Aji-Jani“su izgleda bili pomagani od tamošnjih italijanskih vlasti. Njih je posjećivao jedan gavaz italijanskog poslanstva i odveo je trojicu u jednu od ovd. italijanskih banaka. Ova lica uzimaju stalno novac iz ove italijanske banke. Većina su učitelji. Radilo se o manjoj grupi koja je pristigla iz Italije, među kojima su bili *Hristo Sekulić, Andrija Dragutinović, Toma Lekić, pre izvesnog vremena ubili su na Crnogorskoj obali nekoliko od viđenijih Srba. Maksim Martinović i Niko Nikolić, prema njihovim iskazima ostaće na radu u pom. talijanskoj ovd. Banci. S vremena na vreme dolaze i*

59 Isto.

60 Vidi više: Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije*, tom IV, 2093, dok. br. 1064, Mitropolit Gavriilo Dožić-Ljubu Bakiću, Carigrad, 8. maja 1923. Dožić potom navodi: *Danas je kod mene bio Petar Kovačević. plem. kapetan iz Grahova. On se prije dvadeset dana prijavio našem delegatu ovdje g. Živkoviću i tražio sa još dvojicom drugova da se povrati tamo. Kovačević mi reče da bi se i ostali-njih oko trideset, povratili, ako bi vidjeli, da se njemu da dozvola i olakšica za povratak. Među onima se nalazi i Marko Vučeraković, koji misli u Ameriku, jer nema puta tamo zbog zločina koje je počinio..... Ja mislim da bi Kovačeviću trebalo dati dozvolu za povratak i svima onim koji nisu počinili zločine i morali bi da se .....i dali bi znake pokajanja za svoje zablude dosadašnje.*

61 AJ, 370-9-298, *Ministarstvo spoljnjih poslova Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca-Kraljevskom Predstavništvu*, Carigrad, Beograd, 24. januara 1922. godine

62 AJ, 370-9-279. *U odgovoru na akt Kraljevskog Predstavništva od 4. februara t.g. pov. br. (nejasan) Ministarstvo spoljnjih poslova ima čast izvestiti vas radi znanja i upravljanja da je Ministarstvo Unutrašnjih poslova Pov. Br. 117 od 24-XI-t.g. javilo da se g. Jovičeviću može izdati legitimacija za boravak u Carigradu.*

sastaju se sa ovim licima po nekoji Crnogorci sa kopicama na glavi kao i neki Arnauti. Ovi govore da će jedan deo njih otići ponovo u Italiju, drugi će ulučiti (čekati- R. Š) priliku da odu u Crnu Goru, a jedan će deo ostati ovde. Cilj je ovim Crnogorcima četnička akcija, i mnogo govore protivu Srbije. Prema izjavi Maksima Martinovića, ovaj se nada da će se učiniti kraj svim zulumima, koje čine Srbi nad Crnogorcima.⁶³ S druge strane šef carigradske policije je zaprijetio Crnogorcima da će ih protjerati ukoliko se ne late nekog posla, našta su se oni požalili italijanskim vlastima koje su turske vlasti upozorili da su oni pod njihovom zaštitom.⁶⁴ No, i pored toga neki od novopristiglih Crnogoraca, poput Petra Kovačevića, starog 57 godina, iz Grahova u Crnoj Gori, bivšeg plemenskog kapetana su tvrdili da su na prevaru dovedeni u Carigrad, što je trebalo da osnaži njegovu molbu za povratak u zemlju.⁶⁵ Ponovo je poslanik u Carigradu branio stav da svima onima koji nisu počinili zločine treba omogućiti povratak u zemlju.⁶⁶ Dok su se u početku Crnogorci nastanjeni u Carigradu, prema obavještajnim podacima indiferentno odnosili prema crnogorskoj emigraciji, izgleda da se taj stav već 1923. godine promijenio jer: *Od Crnogoraca koji su u Carigradu, sa njima su i pomažu ih: 1. Risto Gvozdenović sa sinom i sinovcem, svi iz Gluhog Dola u Crmnici; 2. Lazar Ćeklić; 3. Nikola Petrović iz Građana, ovome je Jovan Plamenac poslao u svoje vreme iz Italije jedan crnogorski orden sa diplomom; 4. Jašo Martinović, iz Bajica; 5. Neki Drecuni koji se nalaze u Carigradu; 6. Dano Isić, iz Bara; 7. Svi muslimani iz Bara i Krajinjani, koji se nalaze u Carigradu, pristalice su njihovi i vode pregovore sa njima, da uzmu pasoše Jovana Plamenca. Čak sedam izvještaja u 1923. godini poslatih od strane*

63 AJ, 370-9-308, *Crnogorski separatisti*, Pov. broj: 97, Carigrad, 26-II-23.

64 AJ, 370-9-310, Poslanik je javljao tim povodom: *U vezi sa svojim pismom od 26. ov.m. Pov. Br. 97 čast mi je izvestiti Ministarstvo, znanja radi, da je šef carigradske turske policije pozvao vođe onih tridesetah Crnogoraca i pitao ih zbog čega su amo došli i zašto se ne prihvataju kakvog posla, nego celi dan sede po hotelima koje napustati moraju. Najzad, preporučio im je da u najkraćem roku nađu sebi zanimanja, inače biće prinuđeni da prema njima postupi kao prema skitnicama i da će ih proterati nazad odakle su i došli. Crnogorci su stvar dostavili ovd. italijanskim vlastima, koje su odmah uputile svoga dragomana, da umoli tursku policiju da te ljude ne dira jer su oni pod talijanskom zaštitom, i jer će se talijanska vlast potruditi da sve ove zaposli, kao što je već učinila sa nekima koji će biti primljeni u ovdašnje talijanske u novčane.... Nasuprot toj talijanskoj zamisli, ja sam preduzeo preko svojih ljudi potrebne mere kod turske policije da te nesrećnike što pre uklone odavde, pošto nije turski interes da Turska bude ... i utočište subverzivnih elemenata pa ma koji su bili.*

65 AJ, 370-9-311. *Prvog februara ove godine (1923 R. Š) stigao sam u Carigrad iz Rima sa još 30 Crnogoraca. Ja ovde nisam nikako mislio dolaziti već sam prevaren, jer su mi kazali, i to Jovan Plamenac, da ću da se iskrcam na Krf, pa odatle lađom da mogu za Crnu Goru. Sa mnom su mislili izaći na Krf još i neki drugi od tih 30 Crnogoraca, ali grčke tamošnje vlasti nisu nam dozvolile da se iskrcamo, i tako smo došli u Carigrad. Jedan italijanski kapetan dao mi je u Rimu 100 lira italijanskih, a u Brindizi 450 lira. Nisam trošio ništa ni za železničku kartu od Rima do Brindizi, ni za lađu do Carigrada. Taj isti kapetan koji nam je dao novac za put, davao je i ranije novac Crnogorcima u Gajeti. Molim Kralj. Konsulat da me uputi u moje rodno mesto, i izjavljujem da od danas postajem veran mojoj državi i da ću mirno živeti i koristiti koliko mi snaga dopušta našoj državi.*

66 *Mišljenja sam da bi načelno trebalo odobriti povratak svima onima, koji ne odgovaraju ni za kakve zločine u zemlji, zato: što je većina među njima zavađena, što su dovoljno iskusili da je dopuštena nada da će ti ubuduće biti dobri građani, što je necelishodno ostavljati u inostranstvu ljude, koji će raditi protiv zemlje.* AJ, 370-9-312.

kraljevskog poslanstva iz Carigrada u Beograd jasno govori o tome da crnogorski politički emigranti postaju sve veći problem, ne samo za jugoslovenske predstavnike. To je moguće bio i razlog da nadležna ministarstva iz Beograda počnu češće odobravati povratak pojedincima, pozivajući se na mišljenja lokalnih načelnika sreza iz mjesta iz kojih su emigranti vodili porijeklo.⁶⁷ Na taj način broj emigranata se smanjivao bilo tako što su se neki vraćali u domovinu (njih 4) ili su pak nalazili zaposlenje kod Engleza (njih 6). Smrt kraljice Milene (16. marta 1923, Kap d'Antib), žene kralja Nikole, bio je povod Italijanima da u Carigradu spuste zastavu na pola koplja, nekim Crnogorcima da proglase žalost i napišu nekrologe i oštro kritikuju Beograd, a jugoslovenskim vlastima da izdaju upustvo svojim predstavnicima *nemojte pokazivati nikakvog aktivnog učešća u žalosti*.⁶⁸

Bivši odmetnici (muslimani) bilo da su se svojevremeno pridružili crnogorskim komitima poput: *Bivšeg crnogorskog potporučnika Beća Dukića iz sela Tuđemila, sreza barskog, koji se još u 1919. godini bio odmetnuo od vlasti te se bio pridružio braći Raspopović, no u polovini 1919. kada su ga naše vlasti tražile pobegao je sa ženom u Carigrad preko Italije ili Usa Kolica? (Biće Usein Lakomica) u Crnoj Gori koji je bio činovnik talijanskog konsulata u Tesariji, koji je pobegao iz Crne Gore 1918. godine pošto je bio u službi kod okupatorskih vlasti. Lokalne vlasti u Baru prilično su dobrog mišljenja o njemu. Školovao se nešto malo u inostranstvu. Napustio Crnu Goru sa pasavanom za Albaniju. Odakle je prešao u Italiju bez ikakvih isprava kao što su u ono vreme činili svi Crnogorci. Iz Italije-Rima gde je dobio crnogorski pasoš br. 40 prešao je u Tursku, koji su radili i živjeli u Carigradu i nad njima je jugoslovenska obavještajna služba vodila strogi nadzor.*

67 AJ, 370-9-317, *Ministarstvo spoljnih poslova-kraljevskom poslanstvu*, Beograd, 12. juna 1923. godine: *Nikčeviću i Kovačeviću trebalo bi odobriti povratak u domovinu, jer ne odgovaraju ni za kakvo krivično delo osim zato što su se odmetli, preko čega bi trebalo preći. Ministarstvo Unutrašnjih Dela potpuno se slaže sa mišljenjem načelnika okruga nikšićskog u pogledu povratka imenovanih u domovinu, kao i sa mišljenjem i predlogom našeg Poslanstva u Carigradu da bi trebalo odobriti povratak svima tamošnjim emigrantima koji ne odgovaraju ni za kakav zločin, kao i onima koji odgovaraju za zločina dela, a voljni su se vratiti u domovinu i odgovarati pred sudom za počinjene zločine.*

68 AJ, 370-9-325, Pr. Pov. Br. 1129, Beograd, Carigrad, 19-III-23.

Najčuveniji među njima, Husein Bošković⁶⁹ i Jusuf Mehonjić,⁷⁰ koji su u ovo vrijeme takođe boravili na ovim prostorima, takođe će biti dovođeni u vezu sa crnogorskom političkom emigracijom o čemu će biti riječi kasnije.

69 Bošković Husein (Maoče, Pljevlja, 1890 - Turska, 1968), vođa i najpoznatiji muslimanski komita u svom vremenu. Najpoznatiji komita u pljevaljskom kraju. Poticao iz bogate muslimanske porodice. Husein Bošković je bio iz sela Maoče blizu Pljevalja. Razlog odlaska u komite našao je u neuspjelom pokušaju ubistva od njegovog bivšeg čifčije. Pošto je uspio da izbjegne ubistvo otišao je u komitu i oformio manju četu kojom je komandovao. Ova četa je imala dobro organizovanu jatačku mrežu a imala je i neke veze sa pljevaljskim muftijom i sreskim načelnikom. Inače, Husein Bošković je od 1916-1917. godine bio vojnik Austro-Ugarske, što je, svakako, imalo značaja za uspjeh njegove komitske grupe. Komite su na prostoru u kome su se kretali vršili napade držeci se kodeksa neke „svoje pravde“. Takođe su se bavili pljačkom bogatih, a zlato i druge dragocjenosti skupljene na taj način koristili su za liječenje i održavanje porodica poginulih komita. Vlastima je komita bila trn u oku i svim sredstvima su se služili da je unište. Dnevna štampa je redovno pisala tekstove o komitama u kojima ih je nazivala odmetnicima i najsurovije osuđivala. Radi likvidacije komite vlasti su uz pomoć žandarmerije i vojske pokušali da riješe problem, ali na taj način vlasti su vršile teror nad muslimanskim stanovništvom, proglašavajući ih za jatake i odmetnike. Tako su oni pospjeli iseljavanje u Tursku i Bosnu. Da bi suzbio komitu, kralj je lično 1919. godine na područje Sandžaka i istočne Bosne poslao Kostu Pećanca i njegove četničke jedinice. Nakon što je otišao u Tursku na Huseina Boškovića je izvršen neuspješan atentat od strane vlade u Beogradu koja je poslala četiri agenta u Tursku sa tim ciljem. Bošković je komitovao od jeseni 1916. godine i to po Sandžaku sa svojom četom. Po ujedinjenju 1918. ponovo se odmetnuo. Imao je dobru jatačku mrežu, i s pravom je slovio za najopasnijeg muslimanskog komitu i zaštitnika muslimanskog živilja. Već 1920. godine bio od strane države ucijenjen na 5.000 dinara. U odsustvu je osuđen na smrt. U brojnim sukobima s vojskom i žandarmerijom ranjavan više puta. Bio je član Komiteta za crnogorsku nezavisnost. Iz Rima 1921. sačuvana je njegova fotografija kao člana Komiteta za crnogorsku nezavisnost zajedno sa Petrom Markovim Pečićem, Nikom Matovim Nikovićem, Dušanom Krivokapićem, članovima ovog komiteta. Boravio u Italiji 1923. godine na liječenju. Duže boravio u Albaniji gdje se borio na strani Bajrama Curija, a otuda otišao u Istanbul gdje je otvorio kafanu. Na prijetnju da će se vratiti ukoliko mu ne pošalju porodicu, jugoslovenske vlasti su mu 1928. ispunile zahtjev. U Turskoj učestvovao u ugušivanju pobune trakijskih Grka i za zasluge dobio čifluk u mjestu Vizu kod Krk-Kilise. Umro u Turskoj. Vidi više o tome: Šerbo Rastoder, 37 neobjavljenih dokumenata o muslimanskim odmetnicima iz Crne Gore i Srbije 1919-1929, *Almanah*, 9-10; 11-12, Podgorica 2000; Hajrudin Čengić, Borba za opstanak Bošnjaka u Sandžaku, 1919-1926, u: *Istina o Jusufu Mehonjiću i Huseinu Boškoviću*, Sarajevo 1999.

70 Mehonjić Jusuf (1870-1926) – iz Grnčareva (Šahovići) kod Bijelog Polja, jedan od vođa muslimanskih komita u Sandžaku. U toku Balkanskih ratova bio je oficir askera, dok je od jugoslovenskog režima optuživan da je tokom Prvog svjetskog rata pomagao austrougarsku vojsku. Otišao u komite sa namjerom da osveti sestru, čuvenu ljepoticu, koju su Srbi odveli u nepoznatom pravcu. Predvodio je komitske čete i operisao čitavim područjem Sandžaka i dijelom Kosova, predstavljajući se kao protivnik vlasti i zaštitnik muslimanskog stanovništva. U njegovoj družini, koja je brojala od 50-70 ljudi, bile su dvije žene: Umihana udata Čoković, umrla je 1983. godine u selu Cerovu kod Bijelog Polja gdje je živjela, i Zejna. Kao godina rođenja Mehonića se navodi 1870, što je upitno s obzirom da je, kao što se iz izvora vidi, 1920. imao 30 godina. Bio je član Kosovskog komiteta. U svakom slučaju, Mehonjić je slovio za hrabrog i odvažnog ratnika, koji dugo nije shvatao da je propala Osmanska imperija. To se može vidjeti i iz stihova njegovih pjesama koje je zabilježio i objavio poznati češki naučnik Matija Murko, koji je 1924. godine boravio u Sandžaku. Lažno optuživan za ubistvo Boška Boškovića kojim je pravdan genocide izvršen nad muslimanima u Šahovićima novembra 1924. godine. Poslije više neuspjelih pokušaja, ljeta 1925. godine, konačno ga je likvidirao njegov jatak na prevaru, ponešen pohlepom za novčanom nagradom raspisanom za njega. Prema jednoj verziji, ubijen u Albaniji u blizini Šijaka kod Fiera. Grob mu se nalazi u selu Hamal kod Fiera.

O pokušajima uspostavljanja saradnje sa bugarskim, makedonskim i albanskim anarhističkim grupama

U to vrijeme, na ovim prostorima bilo je aktivno više revolucionarnih i anarhističkih grupacija. Njihovi politički ciljevi su bili različiti ali za crnogorsku političku emigraciju i posljednja šansa da se približe i uspostave saradnju, prije svega sa antimonarhističkim grupacijama i protivnicima nove jugoslovenske zajednice. Izvori ukazuju da je upravo to za mnoge Crnogorce i bio razlog dolaska u Carigrad, s obzirom da je njihova borba, nakon otkazivanja italijanske podrške, smrti kralja Nikole, sve češćih razmirica u emigrantskim redovima, izgledala sve više uzaludnom. Vojni obavještajni izvori iz Sofije ukazuju na činjenicu da su već sredinom 1921. godine crnogorski politički emigranti učestvovali u radu makedonskog komiteta. Tako je prema tim podacima *makedonski komitet u Sofiji držao (je) 17. ili 18. juna tek. godine (1921) jednu sednicu, kojoj su su prisustvovali i Crnogorci: oficiri, Ananije Vlahović, Nikica Uskoković, Ilija Kapa i Marko Kapa i narednici Vaso Janković i Đuro Dumović, koji su poznati tom Poslanstvu. Rešavano je o tome i kakvu akciju treba preduzeti protiv naše Kraljevine: usvojiti legalnu borbu-propagandu ili revoluciju*. Radilo se o ogranku VMRO, organizacije osnovane još 1893. godine u Solunu, sa ciljem *ujedinjenja Makedonije i Odrinske (Jedrinke) oblasti u samostalnu makedonsku državu, koja bi postala dio balkanske federacije*. Organizacija je imala predstavništva u Atini, Sofiji i Istanbulu i izdavala je listove *Na oružje, Buntovnik, Sloboda ili smrt*.⁷¹ Organizacije se vremenom

71 U Hrvatskoj enciklopediji organizacija je opisana na sljedeći način: *VMRO (akronim od Vnatrešna makedonska revolucionarna organizacija: Unutarnja makedonska revolucionarna organizacija), tajna organizacija makedonskoga nacionalnooslobodilačkog pokreta potkraj XIX i na početku XX. st. Osnovana je u Solunu 1893. kao Bugarsko-makedonsko-odrinski revolucionarni komitet, a od 1896. djelovala je pod nazivom Tajna makedonsko-odrinska revolucionarna organizacija (TMORO). Osnivači su bili D. Gruev, Hristo Tatarčev i Petar Pop Arsov. Prema prvom ustavu, čiji su tvorci bili G. Delčev, Đ. Petrov i P. Tošev, cilj organizacije bilo je ujedinjenje Makedonije i Odrinske (Jedrinke) oblasti u samostalnu makedonsku državu, koja bi postala dio balkanske federacije. Na ideje su također bitno utjecali makedonski socijalisti (N. Karev); organizacija se zauzimala i za agrarnu reformu i demokratske slobode, čime je privukla mnogobrojne pristaše svih društvenih slojeva. Bila podijeljena na 7 okruga, koji su se dijelili na srezove, oni pak na općine, a sve ih je vodio Centralni komitet (3 do 6 članova) sa sjedištem u Solunu. Uspostavljena je zakonodavna, izvršna i sudska vlast, obavještajna i kurirska služba te oružane čete na terenu. Osnovana su i predstavništva u Atini, Sofiji i Istanbulu te su pokrenuti listovi *Na oružje, Buntovnik, Sloboda ili smrt*. Usporedno sa stvaranjem organizacije jačao je politički pritisak Srbije i Grčke, a probugarski elementi u makedonskom oslobodilačkom pokretu osnovali su 1896. u Sofiji Vrhovni makedonski komitet (tzv. vrhovisti), s ciljem da se Makedonija pripoji Bugarskoj. Pogrešno procijenivši međunarodnu situaciju, CK je 1903. donio odluku o podizanju Ilindenskoga ustanka. Neuspjeh ustanka doveo je do raskola organizacije na dvije političke struje. Dok se desno krilo pridružilo vrhovistima, vjerujući da je oslobođenje Makedonije od osmanske vlasti nemoguće bez bugarske pomoći, lijevo krilo (tzv. Serska grupa revolucionara), koje je prevladalo na Rilskom kongresu 1905, nastavilo je djelovati u izvornom duhu. Na kongresu je bio promijenjen i naziv u Vnatrešna makedonsko-odrinska revolucionarna organizacija, a 1908. organizacija je prekinula s ilegalnim radom. Nakon mladoturske revolucije (1908) ljevica je, na čelu s Janom Sandanskim, osnovala Federativnu narodnu partiju, koja se zauzimala za pretvaranje Osmanskoga Carstva u Istočnu federaciju, dok je desno krilo pristupilo Savezu bugarskih*

mijenjala ideološki i politički tako da je 1896. godine osnovan probugarski ogranak u Sofiji sa ciljem ujedinjenja Bugarske i Makedonije. To što je nakon sastanka u Sofiji crnogorske predstavnike primio G. Đ. Radev, sekretar ministarstva inostranih djela Bugarske da bi odatle otišli u Carigrad, pa potom brodom za Skadar odakle su trebali da organizuju komitske upade u Crnu Goru, značio je prvi pokušaj koordinacije aktivnosti među ovim grupacijama.⁷² Ako je vjerovati Ananiju Vlahoviću i njegovom dopisu poslaniku po dolasku u Carigrad u kojem tvrdi da je: *Doputovao sam ovdje iz Bugarske iz Sofije, gde sam se bavio 11 dana, u Sofiju sam došao iz Italije iz Sulmone... Samnom je bilo još pet crnogorskih oficira koji su ostali u Sofiji. Iz Bugarske smo trebali zajedno sa bugarskim komitama da idemo u Srbiju, onda bi se mogao izvesti zaključak da je ta saradnja poprimala konkretne forme u planiranju zajedničkih akcija. Iza Vlahovića iz Sofije u Carigrad su došli Nikola Uskoković, Marko Kapa, Ilija Kapa, dok je nekoliko dugih ostalo u Sofiju. Sa čijim instrukcijama je Vlahović dolazio u Sofiju, tek treba istražiti,⁷³ mada je on kasnije tvrdio da ga je poslao Jovan S. Plamenac, ali prema obavještajnim podacima jugoslovenskih službi, navedene grupacije su vršile pripreme za odlazak svih za Arbaniju za organizovati četu u vezi sa Arnautima i Bugarima⁷⁴ S tim u vezi, treba imati na umu da su u to vrijeme iz Turske u Albaniju dolazili i turski oficiri albanskog porijekla, koji nisu znali jezik jer su bili rođeni u Turskoj. Izgleda da se radilo o pristalicama Bajrama Curija.⁷⁵ Spomenuli smo da je povezivanje crnogorske političke emigracije sa makedonskim komitetom išlo prema zamislama predsjednika crnogorske vlade u egzilu, Jovana S. Plamenca, te se može sa dosta osnova povjerovati obavještajnim podacima, koji govore o tome, da je *pre dva i po meseca Jovan Plamenac bio je uputio u Bugarsku komandira Đura Ivovića iz Crmnice, Danila Đurovića iz Nikšića i još jednog trećeg u nameri da tamo stvore mogućnost za upade u našu zemlju. Nisu imali uspeha i vratili su se natrag, ne učinivši ništa.* Prema podacima koje je poslanstvu dostavljao Vidak Nikčević, komita iz Nikšića, tridesetak Crnogoraca koji su se nalazili u Carigradu, a koji su*

konstitucionalnih klubova. Godine 1925. uz pomoć Kominterne, bila je osnovana Vnatrešna makedonska revolucionarna organizacija (Obedinena), koja je nastavila politiku lijevoga krila. Desno krilo djelovalo je u Pirinskoj Makedoniji do zabrane 1934, nakon atentata na kralja Aleksandra I. Karađorđevića, što su ga članovi VMRO-a izveli s pripadnicima ustaškoga pokreta.

72 AJ, 370-9-255, Pov. br. 9705, *Ministarstvo spoljnjih poslova—Kraljevskom poslanstvu Carigrad, Beograd, 2. septembra 1921.*

73 AJ, 370-9-260. *Crnogorski major Ananije Vlahović je izjavio da dolazi iz Sofije gde je bio poslat radi sporazuma sa bugarskim vlastima odnosno akciji protivu naše države.*

74 *Isto.*

75 *Isto.* Poslanik iz Carigrada je javljao da je iz turskih izvora doznao da je otišlo: *15 turaka oficira u Albaniju. Četvorica od njih oficira bili su viši oficiri, a ostali niži i to raznih činova. Redom su bili svi iz naših krajeva, ali nisu znali arnautski, jer su od detinjstva stalno boravili u Turskoj. Svih je bio poveo turski pukovnik Serasradin bej, takođe arnautskog porekla, koji je u to vreme bio postavljen za albanskog ministra vojnog, koji je docnije napustio taj položaj i vratio se natrag u Anadoliju, gde se i sad nalazi i bavi se trgovinom, a oni drugi oficiri ostali su u Albaniji gde su i dan danji. Isto tako su ovamo dolazili i bivši albanski narodni poslanici Avnija iz Gnjilana i Zija Bej iz Debra i tražili su da ih primi Porta, ali kako ih je ova odbila, oni su se vratili natrag i sad se nalaze ili u Tirani ili u Malesiji. Smatraju se kao pristalice Bajram Cura.*

došli iz Italije, već je ostvarilo kontakte sa bugarskim i albanskim komitima i da su sa njima planirani zajednički *upadi na našu teritoriju*.⁷⁶ Prateći budno djelatnost crnogorskih političkih emigranata, nadležne službe u zemlji su istragu širili i na ljude u Crnoj Gori koji su imali veze ili srodnike u Carigradu, pa se tako dolazilo do saznanja preko raznih povjerenika i o tome se odmah izvještavalo poslanstvo u Carigradu: *Jedan poverenik pokazao mi je originalno pismo bivšeg poručnika crnogorske vojske Bećira Boškovića iz sela Tuđemila, koje je pismo datirano 17. aprila t.g. iz Carigrada. Pismo glasi: Ovde se nalazi major Marko Vučeraković i Major Pero Vuković sa još 30 odmetnika većinom crnogorskih oficira. Oni su stupili u vezu sa Makedonskim Komitetom i misle da vrše akciju u Južnoj Srbiji*.⁷⁷ Marko Vučeraković je bio jedna od najistaknutijih ličnosti crnogorske političke emigracije i u konkretnom kontekstu možemo samo da žalimo što se njegov sačuvani i objavljeni dnevnik (memoari) završava pričom o upadu komita u Crnu Goru, prije odlaska u Carigrad. Moguće je da će se jednog dana pronaći nastavak ovoga dnevnika (memoara) za koje znamo da su pisani i vjerovatno u njima detaljnije opisani i događaji vezani za Carigrad.⁷⁸ No, bez obzira na to, sasvim je sigurno da je stalno novo pristizanje crnogorskih emigranata u Carigrad, vlasti u Beogradu lišilo potrebe da i dalje drže krut stav oko njihovog povratka u zemlju. Zato je Pavlu Kovačeviću i Vidaku Nikčeviću brzo odobren povratak.⁷⁹ No, sudbina onih koji su ostali bila je više nego zanimljiva. Izvjesni Marko P. Pavlović je jula 1923. godine obavještavao poslanstvo u Carigradu da je od 28 crnogorskih emigranata, njih četiri vratilo u zemlju, šestorica su se zaposlili (kod Engleza) dok su njih *Dvanajestorica (su) prešli na bugarsko zemljište 22. pr. meseca (jun 1923 Š. R) istom bugarskim parobrodom „Tzar Ferdinand“, koji je išao za Varnu*.⁸⁰ Informaciju kao tačnu potvrdile su i jugoslovenske obavještajne službe i njihovi izvori.⁸¹ Premeštajući se

76 AJ, 370-9-313, *Legation du Royaume des Serbes, Croates et Slovenes a Constantinople-Ministarstvu spoljnjih poslova*, 21-IV-1923.

77 AJ, 370-9-316, *Ministarstvo spoljnjih poslova –kraljevskom poslanstvu*, Beograd, 29. maja 1923. godine.

78 Vidi više: Jasmina Rastoder, Šerbo Rastoder, *Memoarsko dnevnički zapisi Marka Vučerakovića*, Cetinje 2014.

79 AJ, 370-9-317, *Nikčeviću i Kovačeviću trebalo bi odobriti povratak u domovinu, jer ne odgovaraju ni za kakvo krivično delo osim zato što su se odmetli, preko čega bi trebalo preći*.

80 AJ, 370-9-319, *Marko P. Pavlović-Poslanstvu KSHS*, Carigrad, 10. jula 1923. Pavlović takođe dojavljuje da se: *Na port od Galate nije su se mogli ukrcati pošto njihova lista koja se ovdje od komiteta Makedonstvujuših, možda i zvanične vlade nije izdala bila vizirana od Među-Savezničke Kontrole, zbog toga su morali ići Bosforskom linijom – do Kovaka i tamo se iskrcati i produžiti dalje put preporučenim vođom koji će ih do naše teritorije voditi i pridružiti se tamošnjim hajducima i zlikovcima kako biše veći nered stvorili, zločine i hajdukovanja na našu vjernu braću koja su vazda za sveto UJEDINJENJE bili*.

81 AJ, 370-9-320, *Ministarstvo spoljnjih poslova, poaslanstvu KSHS*, Beograd, preko datuma 29. nov. 1923, rukom napisano 30. VI 1923. *S pozivom na akt kralj. Delegacije Pov. Br. 471 od 14. jula t. god, odnosno dvanaestorici Crnogoraca otišlih u Bugarsku radi stupanja u bugarske komite, Ministarstvu je čast izvestiti kralj. Delegaciju radi znanja da je gornji izveštaj proveren od strane naših nadležnih organa i da je njegova tačnost utvrđena. Osim toga utvrđeno je da su posle ove prve partije stigle u Bugarsku još dve partije biv. crnogorskih oficira od sedam i pet ljudi u istom cilju*.

iz Carigrada u Bugarsku, crnogorski politički emigranti su u Sofiji, preko tamošnjih diplomatski predstavništava pokušavali da izdejstvuju vize i pasoše koji bi im omogućili dalje kretanje. Grupa emigranata je s mađarskim pasošima koje je dobilo u Sofiji, pokušavala da dobije vize u grčkom poslanstvu u Carigradu, kako bi se preko Grčke prebacili u Albaniju. O tome su Grci odmah izvijestili jugoslovenske službe, ali su nekima od odmetnika i izdali grčke vize.⁸² Poslanstvo je na to reagovalo: *Po svemu izgleda da su ova lica, snabdevena mađarskim pasošima, crnogorski emigranti, koji stoje u vezi sa makedonskim komitetom i drugim organizacijama u Beču⁸³ i Pešti koje rade protivu naše zemlje. Da bi ih mogli uputiti u Albaniju radi akcija otuda protiv naše zemlje, dati su im mađarski pasoši i materijalna sredstva. Interesantno je napomenuti da su ova lica koja izgledaju vrlo prosto odevena, kao tobožnji radnici, platili u Sofiji samo za vize oko 900 lira svaki.*⁸⁴ Grčke vize su od ranije imali: Svetozar Bogdanović, Bogdan Simonović i Petar Šekarić, dok njih nekoliko nije dobilo.⁸⁵ S obzirom, da ih je na spisku bilo 13, to je za obavještajne službe ključno pitanje bilo, da li se radi o istim licima koja su sredinom 1923. godine otišla za Bugarsku ili o nekim novim licima? Tragajući za odgovorom na to pitanje, službe kraljevskog poslanstva u Carigradu su jedino mogle doći do sljedećih informacija: *Još prošle godine u Carigrad došli su 31 Crnogoraca, o čemu je Kralj. Delegacija izvestila Ministarstvo svojim aktom Pov. N0 64 od 7. februara prošle godine. Od ovih se nalaze još ovde 16 lica, 13 od njih otputovalo je za Bugarsku, a dva za Ameriku. Pošto se broj onih lica, koja su otputovala za Bugarsku, poklapa sa brojem koji spominje Kralj. Poslanstvo u svom gore navedenom aktu, to nije isključeno da su u pitanju ista lica. Moguće je takođe da lica koja su otišla u Bugarsku nisu doputovala sa svojim pravim imenom, već da su imena promenila. Njihov šef, Đuro Ivović, nalazi se, prema dobivenim podacima, u Bugarskoj i o njemu se kaže da je sakupio tri milijona leva za komitsku akciju. Iz istog izvora Kralj. delegacija doznala je, da su između ostalih otišli za Bugarsku neki Vučeraković i Pera Bošković. Većina tih Crnogoraca bili su, barem u vremenu dok su bili u Carigradu, pod italijanskom zaštitom. Ona dvojica koji su otišli za Ameriku, bili su snabdeveni ruskim putnim ispravama, koje im je pribavio neki Sekulić.*⁸⁶ Situaciju je činilo još komplikovanijim saznanje da poznati komita i od ranije poznat po saradnji sa crnogorskom političkom emigracijom Husein

82 AJ, 370-9-332, *Poslanstvo u Sofiji-ministarstvu spoljnjih poslova*, Pov. Br. 1230, 31. XII 1923. Pre nekoliko dana obratilo se ovdashnjem Grčkom poslanstvu nekoliko ljudi sa pasošima izdatim od strane Mađarskog Poslanstva u Sofiji, sa molbom da im se da tranzit viza za odlazak u Albaniju preko Grčke. Kako su se ti ljudi učinili sumljivi Grčkom Poslanstvu, jer osim srpskog jezika drugog jezika nisu znali, a imena su imali srpska to je o svemu bilo izvešteno ovo Poslanstvo.

83 Vidi više o djelatnosti crnogorske političke emigracije u Beču: Novak Adžić, *Crnogorska politička emigracija nakon 1921. godine*, *Matica*, br. 62, ljeto 2015, 163-174.

84 *Isto*.

85 Prema tom izvještaju njih petoro nije dobilo vizu. Vidi: AJ, 370-9-332, *Kralj. Poslanstvo u Sofiji*, Pov. Br. 1230, 31. XII 1923-*Ministarstvu spoljnjih poslova*.

86 AJ, 370-9-334, *Kralj. Poslanstvo u Carigradu –Kraljevskom poslanstvu u Sofiji*, Pov. N0 36, Carigrad, 1. II 1924.

Bošković⁸⁷ imao namjeru da se vrati u zemlju.⁸⁸ Bio je član Komiteta za crnogorsku nezavisnost. Iz Rima 1921. sačuvana je njegova fotografija kao člana Komiteta za crnogorsku nezavisnost zajedno sa Petrom Markovim Pekićem, Nikom Matovim Nikovićem, Dušanom Krivokapićem, članovima ovog komiteta. Boravio u Italiji 1923. godine na liječenju. Duže boravio u Albaniji gdje se borio na strani Bajrama

87 Bošković Husein (Maoče, Pljevlja, 1890 - Turska, 1968), vođa i najpoznatiji muslimanski komita u svom vremenu. Najpoznatiji komita u pljevaljskom kraju. Poticao iz bogate muslimanske porodice. Husein Bošković je bio iz sela Maoče blizu Pljevalja. Razlog odlaska u komite našao je u neuspjelom pokušaju ubistva od njegovog bivšeg čifčije. Pošto je uspio da izbjegne ubistvo otišao je u komitu i oformio manju četu kojom je komandovao. Ova četa je imala dobro organizovanu jatačku mrežu a imala je i neke veze sa pljevaljskim muftijom i sreskim načelnikom. Inače, Husein Bošković je od 1916-1917. godine bio vojnik Austro-Ugarske, što je, svakako, imalo značaja za uspjeh njegove komitske grupe. Komite su na prostoru u kome su se kretali vršili napade držeci se kodeksa neke „svoje pravde“. Također su se bavili pljačkom bogatih, a zlato i druge dragocjenosti skupljene na taj način koristili su za liječenje i održavanje porodica poginulih komita. Vlastima je komita bila trn u oku i svim sredstvima su se služili da je unište. Dnevna štampa je redovno pisala tekstove o komitama u kojima ih je nazivala odmetnicima i najsurovije osuđivala. Radi likvidacije komite vlasti su uz pomoć žandarmerije i vojske pokušali da riješe problem, ali na taj način vlasti su vršile teror nad muslimanskim stanovništvom, proglašavajući ih za jatake i odmetnike. Tako su oni pospjegli iseljavanje u Tursku i Bosnu. Da bi suzbio komitu, kralj je lično 1919. godine na područje Sandžaka i istočne Bosne poslao Kostu Pećanca i njegove četničke jedinice. Država je imala velikih problema zbog širenja komite u pljevaljskom kraju o čemu govore i izvještaji okružnog načelstva u Pljevljima Ministarstvu unutrašnjih djela u kojima se vidi da komita narušava javnu bezbjednost i da država nije spremna da garantuje bezbjednost na čitavoj svojoj teritoriji. Jedan od načina borbe protiv komite bilo je i raspisivanje ucjena. Za Huseina Boškovića 16. jula 1920. godine ona je iznosila 1.000 dinara, a 18. avgusta 1920. godine već čitavih 5.000 dinara. Za vrijeme velikih vojnih akcija komita se skrivala ili bi prebjegla u Albaniju, tako da imamo podatke da su 1922. godine Husein Bošković i njegova četa bili u Albaniji, odnosno u Turskoj. Pritisak na komitu bio je sve veći pa je moralo doći do njihovog sklanjanja. Husein Bošković, a i većina komite morala je otići u Tursku. Zanimljivo je reći da prilikom puta za Tursku niko nije dirao komitu iako se za to znalo, što se može objasniti željom vlade da se po svaku cijenu riješi komite. Otišavši u Tursku na Huseina Boškovića je izvršen atentat od strane vlade u Beogradu koja je poslala četiri agenta u Tursku sa tim ciljem. Bošković je komitovao od jeseni 1916. godine i to po Sandžaku sa svojom četom. Po ujedinjenju 1918. ponovo se odmetnuo. Imao je dobru jatačku mrežu, i s pravom je slovio za najopasnijeg muslimanskog komitu i zaštitnika muslimanskog življa. Već 1920. godine bio od strane države ucijenjen na 5.000 dinara. Pošto mu je porodica bila internirana, poslije upozorenja i zahtjeva da ih puste napao je na poštu i putnike. Godine 1921. na planini Kovaču, a na putu Pljevlja – Čajniče. Tom prilikom poginulo je deset ljudi i trojica su ranjeni. Prije napada u aprilu mjesecu Bošković je uputio načelniku i predsjedniku opštine ilino-brdske i kmetovima prijeteća pisma u kojima je prijetio da će ubijati, presjeći „džadu“, paliti kuće, zato što mu je porodica internirana. Načelstvo je tada bilo interniralo samo njegovu ženu a po izvršenom napadu na Kovaču, pristupilo je širem interniranju njegove familije. Noću između 16. i 17. avgusta 1921. Husein Bošković je sa društinom došao u selo Obarde, srez pljevaljski, i napao na kuće Save Zindovića. Bio je pod stalnom prismotrom jugoslovenske obavještajne službe, zbog njegovih raširenih veza sa crnogorskom i drugim emigracijama. U jednom momentu obavještajni izvori su kalkulirali sa podatkom o njegovoj namjeri da ubije predsjednika jugoslovenske vlade Nikolu Pašića i predsjednika albanske vlade. U odsustvu je osuđen na smrt. Na prijetnju da će se vratiti ukoliko mu ne pošalju porodicu, jugoslovenske vlasti su mu 1928. ispunile zahtjev. U Turskoj učestvovao u ugušivanju pobune trakijskih Grka i za zasluge dobio čifluk u mjestu Vizu kod Krk-Kilise. Umro u Turskoj u Adani.

88 AJ, 370-9-340, *Kraljevsko poslanstvo- ministarstvu spoljnjih poslova*, Strogo Pov. Br. 349, Carigrad, 13. maja 1924.

Curija, a otuda otišao u Istanbul gdje je otvorio kafanu. S obzirom da se radilo o čovjeku za kojeg su obavještajne službe raspolagale podacima da planira atentat na Nikolu Pašića, predsjednika jugoslovenske vlade i predsjednika albanske vlade,⁸⁹ to je pozornost na njegovo kretanje bilo stalno. Tek će neka buduća istraživanja moguće ukazati na neke njegove oblike saradnja sa crnogorskom političkom emigracijom, ali nas za sada zanima, nivo i oblici saradnje crnogorske političke emigracije sa makedonskim komitetom. U tom smislu izgleda da do septembra 1924. godine nije bilo nekih konkretnih dogovora ako je vjerovati obavještajnim izvorima koji navode da je: *Prema jednom pouzdanom izveštaju u prvoj polovini*

89 Tako u jednom izvještaju jugoslovenskog obavještajca stoji: *Dana 27. VIII. t.g (1921) bio sam na polasku Bari-Italija. Jutro istoga dana kada je došao parabrod „Levrijanac“ iz Dalmacije pošao sam iz njega da obavestim kad polazi. Sa parabrodom je bilo 3 crnogorca iz krajeva granice predratne Crne Gore i Kraljevina Srbije, sa njima je takođe bio jedan albanez, sva četvorica izgledali su radnici, ovi su me tun upitali na našem jeziku, znamem li gde se kupe trgovci albanski, ja sam im odgovorio da ne znam ali da ću se propitati. Ja sam pošao na brzojavni ured te se informisao, informacije sam dobio od jednog činovnika koji mi je rekao da se kupe u hotel „Internationale“, ja sam ih onda otrpao do hotela. Pošto tun nije bio činovnik albanez koga su oni tražili poveo nas je jedan drugi albanez u neku drugu kafanu „Korzo Viterno Emanuile“ gde smo našli albaneza koga su tražili. Ja sam snjima seo za isti stol i stali smo piti, za vrijeme dok smo mi sjedjeli došla su i druga dvojica među kojima je bio jedan od tih kako sam poslije saznao brat Huseina Boškovića što je ucijenjen od naše vlade, čim je Bošković došao k nama za sto ostao je iznenađen, pošto je našao među nama jednoga crnogorca, njemu poznata. Tu smo se razgovarali o prilikama u Jugoslaviji, gde su nam crnogorci i Albanez nam je opširno pripovedao, malo kasnije svi odaliječili osim mene Boškovića, njegova druga i nepoznatoga mu crnogorca. Kad smo ostali sami Bošković je nas poveo u unutrašnjost kafane gde smo se sami našli. Bošković je na to tražio od nas neke informacije a kad smo mu dali znati da mislimo kao i on pitao je crnogorca šta misli vlast o njemu i njegovoj družini. Crnogorac mu je odgovorio da ga uvijek potražuju i da je ucijenjen sa 500.000 dinara. Crnogorac je tom prilikom govorio Boškoviću da se ne vrati u Jugoslaviju, jer može da slabo prođe. Bošković je na to odgovorio, ja sam prepun krvi, poču i osvetiće se, kad se je uvjerio Bošković da je u nama siguran, poverio nam je da je četiri puta bio ranjen od naših organa zadnju ranu da je dobio u vratu koja je bila pogibeljna. Kad nam je pokazao ranu vidio sam na zatiljku da još nije potpuno zarasla, dalje je izjavio da ga je rana prisilila da dođe na liječenje u Italiju. U daljem pričanju govorio nam je o njegovim zlodjelima koja je počinio na našoj teritoriji. Poslije toga poljubio se je sa svojim drugom te nam je povjerio zavjeru. On se je tom prilikom zakleo sa svojim drugom međusobno, tu su skovane dvije zavjere, prva da će Bošković ubiti predsjednika Albanske vlade, a druga da će ubiti predsjednika naše vlade g. Pašića. Bošković je rekao da će on sa svojim drugom koncem ovoga meseca izvršiti gornje zavjere. Iza ovih ubistava da će se postaviti i sve državne činovnike koje bude hvatao da će ih ubiti. Dalje je nam izjavio da će otputovati preko albanske, pošto drugim putem ne može da ide. Dan putovanja je uglavljen od 20-30 ov.mj. Ja sam ih upitao odakle im sredstva i dali im daje što italijanska vlada, Bošković mi na to nije hteo odgovoriti, već mi je rekao da novaca ima dosta, i da po Italiji može putovati gde ga je volja, Bošković mi je rekao da sa snjim ima još nekoliko svojih drugova u Bari, a drugi deo družine da je pohvatan u Jugoslaviju. Iza ovoga smo se rastali jer je crnogorac otputovao za Francusku. Ja sam odmah pošao i stvar prijavio našem Konzulu u Bari. Konzul mi je rekao da odmah stvar prijavim policiji čim stignem u Jugoslaviju. Vidi: Izvještaj o kretanju brata Huseina Boškovića po Italiji i njegovoj navodnoj namjeri da ubije predsjednika albanske vlade i predsjednika jugoslovenske vlade Nikolu Pašića. Vidi više: Šerbo Rastoder, Trideset sedam neobjavljenih dokumenata o muslimanskim odmetnicima u Srbiji i Crnoj Gori 1919-1929, *Almanah*, br. 9-10, Podgorica 2000, (I dio); *Almanah*, br. 11-12, Podgorica 2000 (II dio); Šerbo Rastoder, Odbrana nezavisnosti Crne Gore (Međunarodni komiteti i udruženja 1920-1925), *Matica*, br. 17, proleće 2004, 151-174.*

meseca septembra t.g. došao je u Plovddiv neki Dr. Jovičević sa još sedam predstavnika crnogorskog separatističkog komiteta. Došli su iz Carigrada u cilju definitivnog zaključenja sporazuma sa Makedonstvujušćim za zajedničku akciju. Došavši u Plovddiv, stupili su u vezu sa nekim Mihajlovim, predsednikom kavadarskog makedonskog bratstva koji ih je odmah vezao sa punktovnim načelnikom Ango Popovim. Ako se radilo o Ivanu Vanču Mihalovom (1896-1990), vođi VMRO u ovom periodu u makedonskoj oblasti koji se zalagao za pripajanje Makedonije Bugarskoj, organizaciji čiji je član direktni učesnik u atentatu na kralja Aleksandra 1934, to bi onda značilo da su crnogorski emigranti ostvarili kontakte sa vođama. Uz činjenicu da je ova organizacija u rejonu Vardarske Makedonije u ovo vrijeme na terenu imala 53 čete od kojih je 36 bilo iz Bugarske, 12 lokalnih i 5 iz Albanije, i da je organizacija koja je raspolagala sa 3.425 komita koje je predvodilo 79 vojvoda, koja je vodila 119 bitki i izvela 73 teroristička akta, na predstavnike jugoslovenskih vlasti⁹⁰, onda je sve rečeno. O susretu dr. Jovičevića sa pomenutim predstavnicima VMRO, obavještajni izvori navode: *Pošto se Jovičević legitimisao pokazavši neki pisani dokument o njegovom ranijem radu sa kosovskim komitetom, pristupljeno je srdačnom razgovoru koji je obavljen u kafani Carigradu. U toku razgovora Jovičević je naveo: Da se već godinu dana nalazi sa svojim ljudima u bednom stanju jer im je turska vlada odobrila boravak i organizovanje u Caribrodu, ali mu nikakvu pomoć nije dala, a crnogorski bogataši kojih ima dosta u Caribrodu i koji su se skupili u jugoslovenski crnogorski klub neće ni da čuju da kakvu akciju pomažu. Svi su postali grozni srbofili, naveo je Jovičević. Tek pre dva meseca dobio je neku pomoć iz Amerike, zatim uspeo da prikupi svoje ljude da ih malo nahrani i odene, i sada je spreman za sporazuman rad ako mu se da pomoć u novcu i oružju. Naveo je da ima prikupljeno do 400 ljudi koji su svi sada zaposleni na radu puta Jedrene-Lozengrad sa glavnim sedištem u Čorlu. Ango Popov je rekao Jovičeviću da može više nego sigurno da računa na pomoć i da će njegovu ponudu centralni komitet oberučke prihvatiti. Sutra dan 13. ili 14. septembra otpravljeni su svi uz besplatnu vožnju železnicom za Sofiju.*⁹¹ Crnogorske političke emigrante je sa makedonskim komitetom povezao izvjesni Ejub Filipović.⁹² Jovičević je žestoko reagovao kada se u beogradskoj "Politici" pojavio članak da je prisustvovao skupu u Plovddivu. Protestovao je kod poslanika u Carigradu i tražio da mu izda uvjerenje

90 Vidi: Петър Петров, *Македония. История и политическа съдба*, том II, Издателство „Знание“, София 1998,140–141; Vladan Jovanović, *Gubici jugoslovenske žandarmerije u sukobima sa kačacima i komitama 1918-1934*, arhivirano u Wayback Machine, februar 2, 2014 (engl).

91 AJ, 370-9-346, *Ministarstvo inostranih dela-Kraljevskom poslanstvu*, Beograd, 26. oktobra 1924. godine. Prema podacima koje mi je dostavio autor Leksikona Bošnjaka, Nazif Veleđar u *Tursku se bio iselio Ale Filipovic iz Ključa 1918. godine. Dobio je prezime Gecman ili Aligecman. Živio je u Eskisehiru i Bursi*. Zbog toga je moguće pretpostaviti da se radi o nekom bliskog ovoj porodici.

92 O Filipoviću se znalo tek toliko da: *On je sve do sada bio savršeno nepoznat ovoj Delegaciji a kaže, da je nedavno došao ovdje radi prodaje nekog svog čiflika kojeg ima u Brusi i da će ovdje ostati sve dok tu prodaju ne izvrši. Naveo je da je politički obeležen kao radikal i da je prilikom izbora u jednoj prilici bio čuvar radikalske kutije, a u drugoj predsednik biračkog odbora*. Vidi više: AJ, 370-9-338.

da nije bio izvan Carigrada u tom vremenu, što je ovaj odbio.⁹³ Međutim, sumnje u tako nešto nestale su onda kada je vojna obavještajna služba potvrdila da je održan skup u Plovdivu, koje je prema obavještajnim izvorima glavnog đeneralštaba o tome obavijestila ministarstvo unutrašnjih dela: *U prvoj polovini septembra o. g. došao je u Plovdiv neki Dr. Jovičević sa još 7 predstavnika crnogorskog separatističkog komiteta. Došli su iz Carigrada a u cilju zaključenja definitivnog sporazuma sa makedonstvujušćim za zajedničku akciju. Došavši u Plovdiv stupili su u vezu sa nekim Mihajlovim, predsednikom Kavadarskog makedonskog bratstva, koji ih je odmah vezao sa punktovnim načelnikom Ango Popovim. Pošto se je Jovanović (treba Jovičević, nap. R. Š) legitimisao pokazavši neki pisani dokument o njegovom ranijem radu sa Kosovskim komitetom, pristupljeno je srdačnom razgovoru koji je obavljen u kafani Carigradu. U toku razgovora Jovanović (treba Jovičević, nap. R. Š) je naveo: 1/da se već godinu dana sa ljudima nalazi u veoma bednom stanju, jer mu je turska vlada odobrila boravak i organizovanje u Carigradu, ali mu nikakvu pomoć nije dala, a Crnogorci bogataši, kojih ima dosta u Carigradu, a koji su se skupili u Jugoslovensko-crnogorski klub, ne će ni da čuju da kakvu akciju pomažu. Svi su postali grozni srbofili. 2/Tek pre dva meseca dobio je neku pomoć iz Amerike, sa tim prikupio svoje ljude, malo ih nahranio i odeo i sada je spreman za sporazuman rad, ako mu se da pomoć u novcu i oružju; 3/Da ima prikupljeno oko 400, ljudi koji su sada svi zaposleni na radu puta Jedrene-Lozengrad sa glavnim sedištem u Zorli. Ango Popov je rekao Jovičeviću da može više nego sigurno da računa na pomoć i da će njegovu ponudu Centralni Komitet obručke prihvatiti. Sutradan otpavljeni su ovi uz besplatnu vožnju Centralnom Komitetu. Lični opis Jovičevića je rast srednji, mala kestenjasta kovrčasta brada, nosi plave naočari sa zlatnim lančićem, odelo civilno sa šešikom. Od ostalih četvorica su u narodnoj nošnji, bivši crnogorski oficiri raznog čina, trojica u civilu sa crnogorskim kapama od kojih jedan je advokat. U vezu sa Komitetom ih je doveo Ejub Filipović. Izveštaju se može pokloniti puna vera.*⁹⁴ Međutim da baš i nije tako bilo, saznalo se iz vojnoobavještajnih izvora koji su korigovali predhodna saznanja da je Jovičević bio u Plovdivu u avgustu, a ne i u septembru: *Jovičević je bio u Plovdivu još meseca avgusta t.g. onda kada se znalo da je cela organizacija Makedonstvujušćih preko Todora Aleksandrova ušla u sastav Balkanske Federacije. Nije isključeno da su posle ubijstva Todora Aleksandrova prekinuti svaki pregovori sa Jovičevićem kao što je to slučaj sa Ejubom Filipovićem, pošto su oni hteli da rade na bazi Balkanske Federacije, protivu koje je današnja organizacija*

93 AJ, 370-9-347, *Kraljevsko poslanstvo-ministarstvu spoljnjih poslova*, Pov. Br. 710, 1. novembra 1924. Zanimljivo je da je i sam poslanik sumnjao u mogućnost da je Jovičević bio u Plovdivu: ... *Kralj. Delegaciji čast je izvestiti da je ona mišljenja da nije tačna vest, prema kojoj je Dr. Jovičević učestvovao na sastanku u Plovdivu, a o kome je reč u navedenom aktu Ministarstva. Prema podacima kojima raspolaže Kralj. Delegacija Dr. Jovičević nalazi se u velikoj bedi, pa je stoga neverovatno bi imao sredstava za putovanje.*

94 AJ, 370-9-848, *Ministarstvo Inostranih dela Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca-Poslanstvu u Carigradu*, Beograd, 11. novembar 1924.

Makedonstvujušćih.⁹⁵ Kasnije će se potvrditi da je navedeni izvještaj bio bliži istini, jer će se crnogorska politička emigracija promijeniti orijentir svog djelovanja.

O pokušajima pokretanja lista “Jedinstvo” glasila Balkanske federacije

Politička misao crnogorske emigracije nije detaljnije izučavana.⁹⁶ Kvalifikacije od *separatista* i *pobornika* kralja Nikole, *pristalica ravnopravnog i uslovnog ujedinjenja* do *federalista* samo su uopštene kvalifikacije izvedene na osnovu javnih oblika njihovog djelovanja. Pitanje je i da li se radilo o ideološki homogenoj cjelini, koja je imala konesenzus o bilo kom pitanju ili jednostavno o grupacijama koje su tragale za realnim oblicima djelovanja uslovljenim opštim političkim idejama u okruženju. U tom smislu, posebno nam se čini zanimljivim pokušaj vezivanja za ideju balkanske federacije, koja nije bila nova unutar južnoslovenske ideje.⁹⁷ U svakom slučaju, u navedenom kontekstu, je više nego zanimljiva informacija, koja je iz obavještajnih izvora, došla do zvaničnih predstavnika vlasti: ..... *Ejub Filipović bosanac saopšti mi da će 4. maja ovde izaći prvi broj lista Jedinstvo na bugarskom, turskom i našem jeziku. List će zastupati balkansku republikansku federaciju. Pokretači su Bugari, koji nisu bez veze sa nezadovoljnicima u zemlji, nezadovoljni Crnogorci, Bosanci i Hrvati. Glavni urednici su Janko Paev i dr. Jovičević. List će pomagati mnogi članovi ovdašnje naše kolonije čija ću imena naknadno dostaviti. Isti ljudi spremiće čete a nameravaju tražiti odobrenje iz Ankare za obrazovanje legija. Prva četa od 12 članova upisana i ovih dana biće ubačena preko Bugarske u našu zemlju sa zadaćom da vrši teror i ubistva u Crnoj Gori, Bosni i oko Beograda. Filipović tvrdi da ga dobro poznaje bivši Ministar Društva Vujičić i Žika Lazić.*⁹⁸ Ovdje su zanimljive posebno sljedeće konstatacije: da su pokretači Bugari i da je za jednog od urednika lista planiran crnogorski politički emigrant, dr. Ivan Jovičević. To bi onda značilo da nisu bez osnova bile sumnje o vezama crnogorskih političkih emigranata sa makedonskim komitetom. Tim prije, što znamo iz drugih izvora da je u Beču izlazio od 1924. list “Balkanska federacija”. Iako se ovaj list vezivao za sovjete i komuniste čini još interesantnijim činjenica da je među saradnicima tog lista biće i crnogorski emigrant komandir Milan M. Krljević, koji je živio i propagandno-politički djelovao na prostoru Italije u prilog obnavljanja nezavisne Crne Gore. U Beču je krajem 1924.

95 AJ, 370-9-250, *Ministarstvo Inostranih dela Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca-Poslanstvu u Carigradu*, Beograd, 23. decembra 1924.

96 U tom smislu rad Novaka Adžića: Novak Adžić, Crnogorska politička emigracija nakon 1921. godine, *Matica*, br. 62, ljeto 2015, 163-174, predstavlja pregled događajnosti ali nema produbljeniju analizu političkih ideja.

97 Vidi više: Zoran Petakov, *Balkanska federacija, istorija jedne ideje*, <http://www.zsf.rs/vesti/balkanska-federacija-istorija-jedne-ideje/> (Preuzeto 13.04.2020).

98 AJ, 370-9-335, *Kraljevsko poslanstvo Carigrad-Ministarstvu Spoljnih poslova Beograd*, Str. Pov. Br. 304, Carigrad, 1. II. 1924.

godine, boravio i crnogorski emigrant Boško-Božo Krivokapić,⁹⁹ za koga su službeni organi vlasti u KSHS tvrdili da je *agent balkanskih federalista iz Beča, i vrlo često putuje od Beča preko Fijume za Tiranu i Skadar*.¹⁰⁰ Čitavu akciju oko lista “Jedinstvo” stavlja u širi međunarodni kontekst. Također činjenica da će list izlaziti i na turskom i da će se zvati “Jedinstvo” upućuje na uticaj kemalista u Turskoj na ove grupacije. Istovremeno zalaganje za *balkansku republikansku federaciju* bi značilo da se ove grupacije odriču monarhizma, što u crnogorskom političkom kontekstu znači odustajanje od restauracije Crne Gore sa Petrovićima na čelu. Tvrdnja istih izvora da *u Balkansku Republikansku Federaciju imala bi ući i Bugarska. Državni jezik bi bio jekavski a zvanično bi bila priznata kako ćirilica tako i latinica. Janko Pejev pristao je na taj plan i obećao da će se starati o tome kako bi se za isti pridobio komitet makedonstvojušćih pa i sama bugarska vlada*,¹⁰¹ bi značila da ideja nije bila do kraja uobličena (*Državni jezik bi bio jekavski*) i da je protežirana od strane probugarskih elemenata.¹⁰² Činjenica da je planirano da: *Prvi broj lista Jedinstvo donese između ostalog i jedno otvoreno pismo na Njegovo Veličanstvo Kralja koje će napisati Dr. Jovičević. Pismo počinje sa „Dragi Rođače“ – ovako na ime naziva dr. Jovičević Njegovo Veličanstvo. U pismu se navode sve mane radikalskog režima i greške sadanje vlade, a Kralj se poziva da se odrekne prestola u interesu jugoslovenske ideje i jugoslovenskog naroda, čija ogromna većina želi republikansku formu vladavine. Ako Njegovo Veličanstvo Kralj ne bi hteo svojevolumno to učiniti, onda će ga zadesiti sudbina Sultana, Kalifa i ostalih krunisanih glava. List će izlaziti u prvo vreme jedan put nedeljno a štampa će se u ovd. ruskoj štampariji „Pres Du Soar“ gde se štampa i ruski list istog naziva. Čim bude prvi broj odštampan proturiće se nekoliko stotina primeraka u propagandističkoj svrsi u našu zemlju. Radi utvrđivanja svijju detalja oko izdavanja tog lista, održano je nekoliko sednica kojima je prisustvovao uvek Ejub Filipović. Između ostalog, održana je jedna sednica u domu Janka Pajeva, koji je bio oduševljen sa planom i sa idejom i koji je obećao Dr.*

99 Vidi biografiju Boža Krivokapića: Novak Adžić, *Borci za nezavisnu Crnu Goru 1919-1941*, knjiga I, Cetinje, 2008, 270-273.

100 Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije-Crnogorska buna i odmetnički pokret (1919-1929)*, knj. IV, dok. br. 1728. Bar 1997, 2208-2209. i Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, knjiga II, Podgorica 2004, 384. Vidi i: Novak Adžić, *Nekoliko svjedočanstava o crnogorskoj političkoj emigraciji* (rukopis).

101 AJ, 370-9-337, *Kraljevsko poslanstvo Carigrad-Ministarstvu Spoljnih poslova Beograd*, Strogo Pov. Br. 315, Carigrad, 30. aprila 1924.

102 Zanimljiva je i činjenica da je sa bugarskom i hrvatskom emigracijom u Beču i boljševicima, saradivaće i bivši crnogorski ministar spoljnih poslova Petar Plamenac, koji se iz političkog egzila (od početka 1916. godine bio je u Francuskoj i Italiji) vratio početkom 1925. godine u KSHS. Plamenac će to činiti tokom boravka u egzilu, ali će sa hrvatskom emigracijom u Beču održavati saradnju i kasnije u vrijeme diktature kralja Aleksandra Karađorđevića, kada će iz političkih motiva putovati u inostranstvu i boraviti u Rimu i Beču. Prema izvještajima Velikog župana Zetske oblasti Milovana Džakovića od 2. januara 1925. godine, Petar Plamenac je *poznati emigrant koji se isticao propagandom za odcepljenje Crne Gore i zbog toga je održavao izvjesne veze sa boljševicima, Bugarima i Italijanima*. Vidi: Novak Adžić, *Nekoliko svjedočanstava o crnogorskoj političkoj emigraciji* (rukopis).

*Jovićeviću svaku pomoć za izvođenje iste.*¹⁰³ Navodi ukazuju da je čitavi ideju osmišljavao dr. Ivan Jovićević kome su *Crnogorski emigranti u Americi izvestili su Dr. Jovićevića da su mu poslali kao prvu pomoć za izdavanje lista 200 dolara i da će poslati docnije još više čim bude list počeo izlaziti i čim budu videli političke rezultate.* Da je Jovićević za ovu ideju pridobio i kemaliste svjedoči, da će: *Odgovorni urednik lista biće Vehib-bej*¹⁰⁴, *a saradnici: Hadži Omerović, Radžović i Spahović, koji su muslimani iz naših krajeva. Od strane Bugara dali su pristanak na saradnju: Janko Pajev, Spiro Vasiljev i Petrov, a osim toga i još neki drugi za čija imena Filipović još ne zna.* Uporedo sa pripremama oko pokretanja lista u Bugarsku je poslata prva četa od 12 komita¹⁰⁵ i sudeći po imenima činili su je Bosanci, Hrvati i Crnogorci. Planirano je obrazovanje legije u Carigradu od pristalica ideje balkanske federacije i u tom smislu se pokušavalo *da dođu do samog Ismet paše*¹⁰⁶ *i do narodnog poslanika za Adanu, Zečira beja, koji je rodom iz Bosne.*¹⁰⁷ Iako su turske vlasti dale dozvolu za izlaženje lista, *primećeno je da ovdašnja turska policija stalno prati sva lica koja nameravaju sarađivati u tom listu i to iz razloga što je policija saznala da će imati čitava stvar po malo komunističku boju. To, izgleda, i jeste razlog što sa izlaženjem lista ne ide ovako glatko kao što se je očekivalo.*¹⁰⁸ Obavještajci su u stopu pratili Jovićevića i poslije izvjesnog vremena su javili nadležnima: *Što se pak tiče razornog rada Dr. Jovićevića Kralj. Delegacija stalno prati sve njegove korake i dostavlja Ministarstvu svojim aktima od 30. aprila o.g. Strogo Pov. Br. 315 i od 13. maja o.g. Strogo Pov. Br. 349, izveštaj o nameri Dr. Jovićevića da pokrene list „Jedinstvo“.* *Taj list do sada nije počeo izlaziti jer Dr. Jovićević ne raspolaže sa potrebnim sredstvima za izdavanje istog. Dr. Jovićević je uopšte bez sredstava i nalazi se u velikoj oskudici. Od njegovih prijatelja smatra se fantastom i čovekom koji više puta menja svoje misli i političko ubeđenje. On je bio prvo najvatreniji pristalica za samostalnu crnogorsku monarhiju, posle toga zastupao je ideju*

103 Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije-Crnogorska buna i odmetnički pokret (1919-1929)*, knj. IV, dok. br. 1728. Bar 1997, 2208-2209. i Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, knjiga II, Podgorica 2004, 384. Vidi i: Novak Adžić, *Nekoliko svjedočanstava o crnogorskoj političkoj emigraciji* (rukopis)

AJ, 370-9-337, *Kraljevsko poslanstvo Carigrad-Ministarstvu Spoljnih poslova Beograd*, Strogo Pov. Br. 315, Carigrad, 30. aprila 1924.

104 Vehib paša je bio kratkotrajno zapovjednik južnog sektora na Galipolju blizak društvu "Jedinstvo i napredak" i vrlo blizak saradnik Mustafe Kemala Atatürka. Vidi: Andrew Mango, *Ataturk, biografija tvorca moderne Turske*, Zagreb 2011, 168, 173.

105 AJ, 370-9-338. Na spisku su bili: Prijepoljac Edhem, iz Sarajeva, Sandal Ibrahim, iz Sarajeva, Imamović Alija, Goražde, Bosna, Alajbegović Alija, iz Sanskog Mosta, Rifatović Tefik, iz Mitrovice, Zejnilović Salih, iz Pljevalja, bivši komita, Andrija Radulović, iz Crne Gore, bivši komita, Bogdanović Salih, iz Crne Gore, bivši komita, Vasilj Savov, iz Sereza, Marko Bonić, iz Splita, Luka Marković, iz Kotora, Selmanović Sulejman, iz Pljevalja, bivši drug Boškovića.

106 Radilo se o jednom od najbližih saradnika Atatürka Mustafa İsmet İnönü, koji je bio turski general i potpredsjednik Turske ali i predsjednik vlade 1922-1924, prvi čovjek republikanske stranke, te predsjednik nakon smrti Atatürka 1938-1950.

107 AJ, 370-9-338.

108 AJ, 370-9-340, *Poslanstvo u Carigradu-Ministarstvu spoljnjih poslova*, Strogo Pov. Br. 349, Carigrad, 13. maja 1924.

balkanske republikanske federacije, a u posljednje vreme počeo je naginjati komunističkoj ideji. Jedan od njegovih „prijatelja“ kazao je jednom prilikom o njemu sekretaru ove Delegacije: *Ako bi naša država dala Dr. Jovićeвиću službu koja bi mu osigurala najskromniju egzistenciju, on bi vam bio Srbin kao što ga nemate u zemlji.* Bez obzira što je zaključak ovog izvještaja diskutabilan, činjenica da ga je tipična crnogorska plahovitost motivisala, da ne gubeći vrijeme, svoje obraćanje kralju Aleksandru, naslovljeno sa *Dragi rođake* umjesto u planiranom listu “Jedinstvo” objavi u *Amerikanskom glasu Crnogorca*, od 31. maja 1924, glasilo crnogorske emigracije u SAD. U pismu *Mojem rođaku, Aleksandru Karađorđeviću, kralju Srbije* dr. Ivo Jovićeвиć nije birao riječi u obraćanju jugoslovenskom kralju. Optuživši ga da sjedi na *jednom od najokrvavljenijih prestola nemoralne Evrope*, da je oteo krunu svom dedu, da je posijao mržnju između Srba i Crnogoraca, Jovićeвиć piše i sljedeće: *Ti moraš takođe vidjeti ona popaljena sela crnogorska i čuti lelek i vapaj one nevine djece, onih nevinih žena i staraca koje potukoše, izmrcvariše i obeščastiše Tvoji divlji potplaćeni panduri.* Jovićeвиć upozorava kralja Aleksandra da bi se njegov prijesto mogao lako prevrnuti, *a ti ispod njega osvanuti kao kralj Aleksandar Obrenović. Jer Tebe Hrvati ne priznaju nikako, a Bosanci, Hercegovci, Dalmatinci, Crnogorci i Makedonci priznaju Te na silu, te da ne treba da na silu sjedi na prijestolu, već da izađe u susret narodu i abdicira. Biraj jedno od ovoga dvoje: raspad današnje Jugoslavije, za ljubav srbijanskih hegemonista i pljačkaša, ili ostvarenje potpune Jugoslavije, slobode, blagostanja i napretka jugoslovenskih naroda,* poručivao je Ivo Jovićeвиć na kraju pisma. Uz to, je poručivao Stjepanu Radiću da, umjesto programa nezavisne, katoličke Hrvatske, treba da radi na programu jugoslovenskih federativnih republika (Srbija, Hrvatska, Slovenija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Makedonija i Bugarska), na tome da se svi stanovnici te države zovu Jugosloveni i da se svi služe ćirilicom i da krajnji cilj bude stvaranje slovenske federativne republike, u kojoj bi bilo ostvareno jedinstvo svih Slovena. U tom smislu pisao je i Cankovu.¹⁰⁹ O tome kako je došlo do toga, Jovićeвиć svjedoči: *Za vrijeme mog boravka u Carigradu napisao sam osim one pjesme u spomen Savu Raspopoviću otvorena pisma kralju Aleksandru, Stjepanu Radiću, vođi Hrvatske seljačke stranke i Aleksandru Cankovu predsjedniku bugarske vlade. Ova pisma su 1924. štampana u “Glasu Crnogorca” u Čikagu. Pismo kralju Aleksandru poslao sam i na njegovu adresu pod povratnim recepisom i dobio sam potvrdu prijema sa Blede, potpisanu od strane dežurnog oficira. Neka moja predviđanja iz ovih pisama su se ostvarila. Tako sam kralju Aleksandru predlagao da abdicira ili će nastupiti bratsko krvoproliće; a da je abdicirao hteo je sigurno umrijeti prirodnom smrću.*¹¹⁰ Neuspjeh crnogorske političke emigracije, naročito dr. Iva Jovićeвиća da

109 Vidi: AJ, 370-9-342; Ivo Jovićeвиć, *O ljudima i događajima, Sjećanja jednog federaliste*, Cetinje 1995, 140-164; Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu*, I, 382.

110 Jovićeвиć je još u Rimu obećao Raspopoviću da će mu napisati pjesmu ako pogine, jer mu je pri susretu ovaj razočaran sukobima u emigraciji rekao: *Ja već vidim kud je ovo krenulo! Neka ide đe god ko hoće, što se mene tiče ja ću pravo u Crnu Goru i poginuću za njenu slobodu. Dvije suze zablistale u njegovim lijepim plavim očima, a njegova gusta brada zadrhta. Vala, ako se to dogodi a ja budem živ, spjevat ću ti jednu pjesmu – rekoh mu.* Jovićeвиć je u Carigradu saznao da je Savo Raspopović poginuo, mada on tvrdi da je otrovan. Vidi: Ivo Jovićeвиć, *O ljudima i događajima, Sjećanja jednog federaliste*, Cetinje 1995, 141-145, 163.

pokrene list "Jedinstvo" objašnjavan nemaštinom i nedostatkom finansijskih sredstava, što je bio jedan od glavnih uzroka. Slabašna pomoć koju je crnogorska politička emigracija slala ovoj grupaciji od raznih komiteta za crnogorsku nezavisnost iz SAD i Engleske¹¹¹ jedva je bila dovoljna za puko preživljavanje crnogorskih emigranata u Carigradu. Zbog toga je Jovičević neko vrijeme razmišljao da se brodom prebaci do Amerike i tamo pridruži Jovanu S. Plamencu, ali pošto je od engleskog komiteta obezbijedio minimalnu pomoć odustao je i počeo raditi na stvaranju *nekakvog jugoslovenskog kluba ovdje u Carigradu a sa zadatkom da radi na ovaploćenju ideje o republikanskoj federaciji balkanskih naroda!*¹¹² Veze crnogorske političke emigracije u Carigradu sa komitetima za odbranu nezavisnosti Crne Gore koji su djelovali u raznim zemljama svijeta¹¹³ su bile intezivne u pogledu obezbjeđivanja finansijskih sredstava za puko preživljavanje, ali dosta programski neusaglašene i nekoherentne u planiranju političkih akcija.¹¹⁴ Samo je time moguće objasniti činjenicu da su aktivnosti crnogorske

111 Engleski komitet je Jovičeviću slao 50 funti mjesečno.

112 AJ, 370-9-342. *Toga radi, on sad kupi potpise među našom ovdašnjom kolonijom, na jednu peticiju, kojom mislim da traži od turskih vlasti odobrenje za obrazovanje i rad spomenutog kluba. Posao mu vrlo teško ide oko prikupljanja potpisa, ali je ipak uspeo da nekoliko naivčina pridobije. Kad sve bude gotovo, t.j. kad se sa potpisima peticija bude htela predati, nadam se da ću je moći imati i prepisati ili dati da se snimi, i tad tek znaće se tačno: ko je sve iz naše kolonije uz njega.*

113 Vidi više o tome: Šerbo Nastoder, Odbrana nezavisnosti Crne Gore (Međunarodni komiteti i udruženja 1920-1925), *Matica*, br. 17, proleće 2004, 151-174.

114 AJ, 370-9-359. Prema izvorima jugoslovenskih diplomatskih predstavništava te aktivnosti su bile: *Prema izveštaju Kraljevskog poslanstva u Briselu nedavno su se pojavili u belgijskom listu „Endependans Belž” napisi nekog crnogorskog komiteta u korist restauracije Kraljevine Crne Gore sa Mihajlom, naslednikom prestola na čelu. Prema tim napisima, Komitet za obnavljanje Kraljevine Crne Gore i njeno oslobođenje od Srbije obrazovan je u Sjedinjenim Američkim Državama darežljivošću jednog bogatog Amerikanca, koji je za te ciljeve podario komitetu pola miliona dolara. Sredstvo toga komiteta biće borba protiv velikih sila i Srbije, da pred Društvom Naroda dobiju bitku u korist Kraljevine Crne Gore i njene nezavisnosti. Crnogorci, svesni te borbe, rastureni sudbinom po celome svetu, organizovaće se da bi počeli uskoro tako nesravlvenu borbu. Jedna misija crnogorskog komiteta iz Evrope, na čijem su čelu V. Popović, bivši ministar pravde Kraljevine Crne Gore i general Krsto Petrović, otputovala je već u Ameriku da stupi u vezu sa centralnim komitetom i izradi detaljan plan za borbu protiv zavojevača crnogorske nezavisnosti. Cilj komiteta je u Americi da pridobije Sjedinjene Države za crnogorsku stvar i izdejstvuje njihovu intervenciju kod malih država, članica Društva Naroda da se pitanje nezavisnosti Crne Gore iznese pred taj međunarodni forum. U broju od 28. decembra pr. godine „Endependans Belž“ objavljuje manifest komiteta crnogorske Narodne Odrbane o tome da će pitanje nezavisnosti predati ovima velikim silama na rešavanje formulišući sledeće glavne tačke:*

1. *Evakuacija okupacionih trupa Srbije sa teritorije Kraljevine Crne Gore;*
2. *Stanovništvo Hercegovine i Kotorskog Zaliva odlučiće slobodno o svom ujedinjenju sa majkom otadžbinom, dvostolečni san tih krajeva;*
3. *Obrazovanje jednog suda, sastavljenog od deset profesora međunarodnog prava iz neutralnih zemalja pod predsedništvom pravnika sa madridskog univerziteta;*
4. *Crna Gora neće primiti nikakvu odgovornost u srpskim finansijskim obavezama koje dostižu više od 50 miliona franaka od kojih je više od pola potrošeno za Srbiju za njenu vlastitu propagandu u Evropi i Americi;*
5. *Crna Gora se odriče svake naknade za šest hiljada porušenih kuća i za milione žrtava.*

Pored toga komitet stavlja do znanja da će uskoro pristupiti postavljenju svojih diplomatskih predstavnika sem u Londonu, Parizu, Rimu i Buenos Airesu gde su zadržani titulari, koje je još pok. Kralj

emigrantske populacije bile neusaglašene, odluke nisu donošene u jednom centru jer je oko malog broja pitanja postojao konsenzus. Bez obzira na to, obavještajni izvori su bili prepuni informacija, koje su više bile iskaz predhodnih iskustava sa ovom grupacijom, nego što su bile realno utemeljene. Takva je bila i jedna obavještajna informacija s kraja 1932. godine koja je glasila: *Čast mi je izvestiti vas da sam od ovdašnjeg jednog poverenika dobio dostavu o postojanju i radu crnogorske terorističke organizacije, koja treba da ima svoje sedište u Parizu. Prema ovoj dostavi priprema se ozbiljna akcija ove organizacije idućeg proleća u našoj zemlji. S obzirom na ovu akciju u dostavi se tvrdi da je predviđen važan sastanak u Carigradu članova ove organizacije, sastanak na kome bi trebali da uzmu učesća pored šefa organizacije Stefa Vuzovića i sledeća lica: Ivan Stučević, Hans Trosos, Antun Košević, Dimitrije Kolović, Hasan Prištinac i Georgije Mitef. Pošto se neke od ovih ličnosti već označuju da se nalaze u Carigradu (Hasan Prištinac, Mitef, Košević i Kolović) Kraljevsko Poslanstvo će pokušati diskretno proveriti ove navode i saznati ako ima čega, što više o ovoj stvari i ličnostima koje se pominju. U ovoj dostavi pominje se da su pristalice ove terorističke organizacije i mnogi Crnogorci, oficiri i podoficiri. Činjenica da se u ovoj informaciji, pored poznatih imena iz krugova kosovske i hrvatske emigracije, ne pominje niti jedno ime iz redova crnogorskih emigrantskih krugova, nije značilo da obavještajni izvori nisu znali za njih, već da se u to vrijeme najveći dio crnogorskih političkih emigranata ili vratio u zemlju: Jovan S. Plamenac (1925); Lazar Mijušković (1923); dr. Ivo Jovičević (1926); dr. Pero Šoć (1926); Petar Plamenac (1924); Đuro Ivović (1925); Pero Vuković (1927); Dušan Vuković (1926); Blažo Marković (1925); Nikola Janjušević (1926); Savo Čelebić (1924); Krsto Popović (1931); Jovan Jovo Popović (1938); Petar Pero Vučković (1925); Niko Hajduković (1925); dr. Anto Gvozdrenović (1933); Živko Mašanov Nikčević (1931); ili je umro ili bio likvidiran: Milutin Vučinić (umro u Rimu 1922); Milo Vujović (umro u Parizu 1935); Marko Vučeraković (umro u Belgiji 1931); Petar Markov Pekić (ubijen u Albaniji 1934); Vojin Lazović (umro u Moskvi 1933); Savo Raspopović (ubijen 1923); Andrija Rajičević (umro u Italiji septembra 1920); Evgenije Popović (umro u Trstu 1931), ili je su po povratku suđeni i boravili u zatvoru.¹¹⁵ Istražujući sudske procese vođene u zemlji po*

Nikola naimenovao. Regentski Savet biće uskoro sastavljen od jednog mitropolita i dva bivša predsednika ministarstva, pošto je Naslednik prestola nepunoletan.

115 O crnogorskoj političkoj emigraciji vidi više: Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije. Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, I-IV, Zbornik dokumenata, Biblioteka Nidamentum, Bar 1997, Podgorica 2006²; Šerbo Rastoder, *Janusovo lice istorije*, Vijesti, Podgorica 2000; Šerbo Rastoder, Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore, prevod izdanja iz 1921, *Conteco*, Bar 2001 (pogovor); Šerbo Rastoder, *Petrovići u egzilu-suton jedne dinastije*, CANU, Podgorica 2002. (Poseban otisak iz Zbornika radova sa naučnog skupa "Dinastija Petrović Njegoš") 227-301; Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, I-II, Istorijski institut Crne Gore, Almanah, Podgorica 2004; Šerbo Rastoder, *Memoarsko-dnevnički zapisi Marka Vučerakovića*, Cetinje 2014; Šerbo Rastoder, Aleks Divajn, *Enigma Crna Gora* (uvod u feljton), *Vijesti*, 11.12-12.12.1998; Šerbo Rastoder, Deklaracija Jovana Plamenca - od originala do falsifikata, Feljton, *Vijesti*, 22. jun-29. jul 1999; Šerbo Rastoder, *Politika svršenog čina* (povodom knjige "Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore"), *Matica*, jesen 2000, 159-199; Šerbo Rastoder, Crnogorsko pitanje u Društvu naroda 1920-1924, *Matica*, br. 7/8, 2001; Šerbo Rastoder, *Obrana nezavisnosti Crne Gore* (Međunarodni komiteti i udruženja

tom osnovu mladi istraživač Novak Adžić je na osnovu primarnih istorijskih izvora pokazao da je *od 1920. do 1940. osuđeno 283 lica sa područja današnje Crne Gore pred sudovima u Crnoj Gori i u Beogradu, na ukupnu kaznu u trajanju od 1.637 godina 2 mjeseca i 20 dana robije, što znači da je taj broj lica osuđen na prosječnu kaznu u trajanju od 5,785 godina ili 2.111 dana, te tome dodamo da je nekoliko stotina lica provelo u istražnom pritvoru od 1 mjeseca do više od dvije godine.*¹¹⁶ Onda možemo u cjelini sagledati prirodu represivnog režima u odnosu na politiku koja nije prihvatila bezuslovnu aneksiju Crne Gore Srbiji 1918. godine.

O pokušajima uspostavljanja saradnje sa ruskim boljševicima

U svijesti Crnogoraca postojala je predstava o Rusiji, kao tradicionalnoj zaštitnici i zemlji koja je smatrana “drugom domovinom”. Ne shvatajući do kakvih je promjena tamo došlo izbijanjem revolucije 1917. godine i činjenicom da su se u takvim okolnostima promijenili njeni geostrateški prioriteti i ambicija da carski poredak bude zamijenjen “komunističkim carstvom” koje se počelo izgrađivati nakon revolucije, crnogorska politička emigracija je i dalje sa simpatijama gledala na Rusiju. Otuda nije iznenađenje da su još tokom boravka u Rimu, pojedinci su uspostavili veze sa tamošnjim sovjetskim predstavnikom Vorovskim,¹¹⁷ preko koga su ispitivali mogućnost naseljenja u Sovjetskom Savezu. Ivo Jovičević, koji se deklariseo kao republikanac, objavio je, kao zagovornik odlaska Crnogoraca u Rusiju, i brošuru *Crnogorska Sovjetska Republika*,¹¹⁸ kojom je sugerisao Crnogorcima da stvore svoju sovjetsku republiku *onakvu kakva je i ranije bila, sve do knjaza Danila, kada su*

1920-1925), *Matica*, br. 17, proleće 2004, 151- 174; Šerbo Rastoder, Međunarodni komiteti i udruženja, *Matica*, br. 5, 2004, 151-174; Šerbo Rastoder, Crnogorska diplomatija u egzilu, *Crnogorski anali*, br. 3, Cetinje 2013, 5-35; Šerbo Rastoder, Božićni ustanak u Crnoj Gori, kontraverze i dileme u historiografiji, *Pravni zbornik*, br. 2/19, 93-129; Šerbo Rastoder, Zašto je nestala crnogorska država 1918?, *Crna Gora 1878-1918, Radovi sa okruglog stola održanog u Podgorici 22. novembra 1918*, CANU, 149, 2019, 129-171, *Why did the montenegrin state “disapper” in 1918*; Novak Adžić, Saradnja Iva Jovičevića sa okupatorom (1942-1943), *Matica*, br. 69, proljeće 2017; Dr. Ivo Jovičević, O ljudima i događajima – sjećanja jednog federaliste, *Obod*, Cetinje 1995. (priredili Vladeta Cvijović i prof. Nikola Jovičević); Mr. Jadranka Selhanović, Dokumenta o isljeđivanju dr Iva Jovičevića (1944), *Crnogorski anali*, godina II, br. 7-8, Cetinje, decembar 2014, 133-146; Novak Adžić, *Crnogorski heroji Savo Raspopović i Petar Zvicer*, Cetinje 2003; Novak Adžić, *Sudbine crnogorskih patriota 1919-1941*, Podgorica 2006; Novak Adžić, *Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918-1941*, Tom I, Cetinje 2008; Novak Adžić, *Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918-1941*, Tom II, Cetinje 2010; Novak Adžić, *Crnogorac bez domovine-Milo Petrović Njegoš i crnogorsko pitanje*, Cetinje 2013; Novak Adžić, *Crnogorsko pitanje (1918-1931). Pogledi iz inostranstva-Aleksandar Divajn*, Ronald Meknil i Antonio Baldaći o Crnoj Gori, OKF, Cetinje 2014.

116 Vidi više: Novak Adžić, *Politička suđenja u Crnoj Gori (1920-1940)*, Cetinje 2013, 374.

117 Vaclav Vorovski (1871-1923) ruski revolucionar, diplomata, sovjetski predstavnik u Italiji od 1921-1923. Učestvujući na Konferenciji u Đenovi kao dio sovjetske delegacije koju je predvodio ministar spoljnjih poslova Čičerin 1922. povoljno se izražavao o crnogorskom pitanju. Bio učesnik konferencije u Lozani, Švajcarska 1923. gdje ga je u njegovoj 51 godini, ubio jedan belogardejac.

118 Vidi: Ivo Jovičević, *Crnogorska sovjetska republika?*

*Crnogorci na narodnim skupštinama rešavali sve važne državne poslove, što znači da je Crna Gora bila jedna vrsta sovjetske republike.*¹¹⁹ Navedeno originalno shvatanje komunizma kod fantasta, poput Jovičevića motivisaće značajan broj emigranata da nađu utočište negdje u Rusiji.¹²⁰ Ideja da se izdejstvuje od sovjetskih vlasti dozvola da se Crnogorcima iz Italije *odredi jedan prostor na jugu Rusije gde bi mogli osnovati jednu svoju sovjetsku republiku*, je tako preko Rima došla do Carigrada. Sudeći po memoarima dr. Iva Jovičevića, to bi bio jedan od ključnih razloga njegovog dolaska u Carigrad.¹²¹ Navodno, je prije dolaska u Carigrad, imao od vlasti u Moskvi dozvolu za useljenje Crnogoraca u Rusiju¹²², i da je potom ista otkazana, Jovičević prvo odlazi za Berlin, ne bi li se domogao Moskve, gdje je trebao da izdejstvuje dozvolu za naseljenje, ali nakon neuspjeha dužeg boravka u Berlinu, ne dobivši dozvolu za ulazak u Rusiju, odlučuje da to proba poreko Carigrada. Kada je stigao tamo (*u Carigrad*) *bilo je stiglo 60 Crnogoraca iz Gaete, pristalica Jovana Plamenca. Sa njima je postignut dogovor da se prebacimo u Crnu Goru i da otpočnemo borbu dok svi ne izginemo, jer bolje je i poginuti nego kukavički lipsavati i skitati se po tuđim zemljama. Ali kako nisu imali novca, riješeno je bilo da to urade tek nakon što Jovičević ode u Moskvu i donese pomoć.*¹²³ Uslovno prihvatajući iskaze Jovičevića i komparirajući ih sa izvorima obavještajne prirode sačinjene tokom njihovog boravka u Carigradu, već u aprilu

119 Ivo Jovičević, *O ljudima i događajima, Sjećanja jednog federalist (1892-1936)*, Cetinje 1995, 134-135.

120 O tome Jovičević kaže: *Pošao sam kod Vorovskog i zamolio ga da prodejsstvuje kod njegove vlade da primi Crnogorce iz Italije i da im odredi jedan prostor na jugu Rusije gde bi mogli osnovati svoju sovjetsku republiku. Razgovoru je prisustvovao Stanko Vučković, bivši ruski đak, s obzirom da je dobro znao ruski jezik. Vorovski me ljubazno primio i o svemu samnom razgovarao i uputio hitan telegram u Moskvu jer su italijanske vlasti zahtijevale da se Crnogorci izjasne u što kraćem roku, u koju zemlju žele oputovati, a opredeljenje za Rusiju nije moglo biti izrečeno prije nego što ruska vlada dade pristanakda će izbjeglice primiti. Odgovor je stigao brzo i bio povoljan: naša molba je usvojena. Čim su ovo javili ogromna većina Crnogoraca izrazila je želju da ide u Rusiju. Ja sam sa Vorovskim vodio pregovore u vezi sa našim putovanjem, jer smo očekivali dolazak ruskog broda u neko italijansko pristanište. Predložio sam da crnogorski bajrak nosi pop Ilija Kapa. On je bio najpodesniji da nosi slavni krstaš bajrak. Visok gotovo dva metra, mršav, koštunjav, duge kose a male rijetke brade, krupnih, malo ispečenih zelenih očiju, on je ličio na onog Srđu Zlopogledu. Kad je išao rimskim ulicama, u dugačkoj crnoj mantiji, sa crnogorskom kapom na glavi, svjetina se oko njega kupila i sa čuđenjem posmatrala. Vidi: Ivo Jovičević, *O ljudima i događajima. Sjećanja jednog federaliste (1892-1936)*, 140-141.*

121 Vidi više: Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu*, I, 382.

122 Opisuci razočarenje nakon oduševljenja poslije prvog saopštenja da im je dozvoljen odlazak u Rusiju, Jovičević zapisuje: *Nažalost naša radost nije dugo trajala. Pozva me Vorovski i saopšti mi da je od svoje vlade primio drugi telegram—da se Crnogorci ne mogu primiti u Rusiju. Ova neočekivana vijest je planula kao grom iz vedra neba i sad smo ostali bez svake nade. U to dođoše u moj stan dva agrnta italijanske policije, koji su za vrijeme mog boravka u tamnici u Gaetiizvršili premetačinu u mom stanu u Rimu i odnijeli sve moje pisane stvari, pa mi saopštiše da moram u roku od 24 sata da napustim Italiju. Odmah sam otišao kod Vorovskog i rekao mu o naređenju italijanske policije. Kad je razumio u čemu je stvar Vorovski mi reče da oputujem preko Berlina u Moskvu i tamo, na licu mjesta, pokušam da izdejstvujem dozvolu za odlazak Crnogoraca... Vidi: Ivo Jovičević, *O ljudima i događajima. Sjećanja jednog federaliste (1892-1936)*, Cetinje 1995, 142-145.*

123 *Isto*, 381.

1923. se raspolaže sa podacima da: *Iz Italije prispeli su u Carigrad 31 Crnogorac, svi protivnici narodnog ujedinjenja, a za njima su pošli preko Carigrada za Batum dolazeći iz Italije 7 crnogoraca da stupe u vezu sa ruskim bolševicima*¹²⁴ i s tim u vezi se pominju imena tih sedmorice u naprijed navedenom spisku. Uz to se dodaje: *Druže stalno sa Kemalovima. Vučeraković sa dva druga crnogorca bio je viđen jednog dana gde se šeta u automobilu sa Ahmet-Riza Bejom, kemalistom, i jednim dragomanom. Utvrđeno je da stalno idu u Sovjetsku Misiju u Carigradu.*¹²⁵ O svom putu iz Rima do Berlina, pa do Carigrada, boravku u Sevastopolju na putu za Moskvu, susretu sa Čičerinom i drugim boljševicima, povratku u Carigrad dr. Ivo Jovičević je detaljno pisao u svojim memoarima.¹²⁶ Suština čitave priče je bila u tome što su od boljševika traćili pomoć kao *nacionalisti* a ne kao *komunisti* i da je njihovo zalaganje za monarhiju za komuniste bilo anahrono i neprihvatljivo. Dakle, pošto nisu imali novca, riješeno je bilo da Jovičević ode u Moskvu da potraži pomoć. Preko Sevastopolja, stigao je u Moskvu, gdje je došao do Čičerina, narodnog komesara za spoljne poslove Sovjetskog Saveza, koji je na Konferenciji u Đenovi 1922. godine, postavljajući pitanja u vezi sa Crnom Gorom, zadobio simpatije crnogorskih emigranata. Pošto je od Čičerina tražio pomoć kao *crnogorski nacionalista*, a ne kao komunist, Jovičević se poslije dužeg boravka u Moskvi, oktobra 1923. godine, i poslije Čičerinovog odbijanja da pomogne Crnogorce, vratio u Carigrad.¹²⁷ Prema obavještajnim izvorima Jovičević se vratio u martu 1923. *On se nelegalno vratio iz Rusije, kamo je išao da pridobije Lenjina i Staljina za crnogorsku iredentu.*¹²⁸ Neuspjesi u misijama Jovičevića iz jugoslovenskih krugova su praćeni komentarima u kojima nisu sakrivali zadovoljstvo: *Nije se mogao akreditirati ni kod Boljševika, koji su međutim kurantni do neverovatnosti, kad je reč o boljševičkom prozelitizmu! On je pokušavao da se približi i makedonstvu osim Bugarima, ali izgleda da ni tamo nije našao na neki osobiti odziv.*¹²⁹ No i pored toga što su ovi navodi, ljudi u Carigradu bili tačni, izgleda da je Beograd, o svemu raspolagao sa potpunijim i preciznijim informacijama, zahvaljujući izvjesnom Đoleviću, otpravniku poslova, koji je izvještavao o dugim razgovorima i prepirkama sa Jovičevićem: *on je reagirao na taj način što se izjasnio da se nije slagao sa načinom rada Crnogoraca u Gajeti i zato se je rešio da započne samostalnu borbu pomoću sovjetske Rusije protivu postojećeg stanja stvari u Crnoj Gori. U ovoj svrsi, po njegovim rečima, on je rešio da oputuje u Moskvu, zašto je dobio naročitu preporuku sovjetskog diplomatskog predstavnika u Rimu. Tvrdio je ovaj izvor, apostrofirajući da kao što je poznato, Dr. Jovičević je bio u Moskvi, gde ga je, po njegovom tvrđenju, Čičerin¹³⁰ ga nekoliko puta primio, pažljivo saslušao i*

124 AJ, 370-9-315, *Ministarstvo Spoljnih Poslova Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca-Kraljevskom poslanstvu*, Beograd, 24. aprila 1923.

125 *Isto*.

126 Vidi: Ivo Jovičević, *O ljudima i događajima. Sjećanja jednog federaliste*, Cetinje 1995, 134-165.

127 Vidi više: Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu*, I, 382.

128 AJ, 370-9-327, *Ministarstvo spoljnjih poslova-kraljevskom poslanstvu*, Pov. Br. 159, Carigrad, 20. III 23.

129 *Isto*.

130 Georgij Vasiljevič Čičerin, bio je revolucionar i sovjetski političar. Bio je na funkciji Narodnog

*obećao da će ga materijalno i moralno pomagati, ako se obaveže da će raditi samo po instrukcijama iz Moskve, ali je on takve uslove odbio, pošto se pre svega oseća Srbinom i takvim želi ostati do kraja svoga života. Posle toga, on je molio Čičerina da izdejsvuje gde treba da mu se odobri da sa svojim drugovima osnuje crnogorsku naseobinu u južnoj Rusiji, što mu je Čičerin obećao, kako on tvrdi, ali je morao dugo čekati rešenje nadležnog nadlešva, te se morao vratiti u Carigrad. Po njegovom kazivanju Boljševici izdali su mu besplatnu kartu samo do Sevastopola, a odatle je svojim sredstvima, tj. zadužio se da bi se mogao vratiti u Carigrad.¹³¹ Jedno je sigurno, da iako su mnogi Jovićevića smatrali fantastom i nestabilnom političkom osobom, da je on uvijek znao da se jugoslovenskim političarima predstavi lojalnim Srbinom, koji se nije slagao sa vođama crnogorske emigracije, ali da istovremeno bude i najžešći kritičar srpskog hegemonizma i njene politike prema Crnoj Gori. U tom smislu je dovoljno pročitati njegove brošure, apele i proteste iz ovog perioda i shvatiti da je u tom smislu bio jedinstven, jer je uvijek bio radikalniji od drugih. No, izgleda da Jovićević nije bio uopšte veza, a ne naročito "glavna" između crnogorske političke emigracije i boljševika. Sudeći po onome, što do sada znamo o tome, u SSSR je stavove crnogorske emigracije zastupao brigadir Ivan Bulatović (vratio se u Crnu Goru 1939) i komandir Vojin Lazović (umro u Moskvi 1933), te komandir Andrija Stanković. Bulatoviću i Lazoviću su boljševici još 1925. priznali generalske činove,¹³² a centar njihove aktivnosti i saradnje sa crnogorskim emigrantima bio je u Parizu, odakle su obavještajni izvori 1926. godine izvještavali: *Prema obaveštenjima, koje je dobilo Kraljevsko poslanstvo u Parizu,¹³³ boljševički komitet je otpočeo razvijati propaganda među crnogorskim emigrantima u Francuskoj za osnivanje nezavisne crnogorske republike. Sam boljševički ambasador u Parizu dao je za tu propagandu već 15.000 franaka.¹³⁴ Pored toga njegovi agenti vrbuju naše đake za organizaciju nekakvog studentskog udruženja svih južnih slovena. Prvi sastanak, tog udruženja koje je imao da se održi prije dve nedjelje, nije uspeo zbog sukoba naših đaka i makedonskih bugaraša.* Prema istim izvorima crnogorska politička emigracija (njih*

komesara za spoljnje poslove (ministar spoljnjih poslova) u sovjetskoj vladi od marta 1918. pa sve do 1930. godine.

131 AJ, 370-3-351, *Po naredbi Ministra za Direktora Političkog Odelenja S. Lazarević*, 30. decembra 1924.

132 Vidi više: Novak Adžić, *Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918-1941*, tom II, Cetinje 2010, 86-89.

133 Jugoslovenstvo poslanstvo u Parizu se smatralo diplomatskim centrom preko kojeg su sabirabne slične informacije i one su dalje distribuirane obavještajno-diplomatskim kanalima.

134 Misli na sovjetskog ambasadora u Parizu Kristijana Rakovskog (1873-1941). Rakovski je sin bogatog jevrejskog trgovca. Rođen je u Bugarskoj (tada Osmansko carstvo), da bi se njegova porodica kasnije preselila u Rumuniju. Završio je Medicinski fakultet u Francuskoj i politički se iskazao kao protivnik carističkog režima u Rusiji. Bio je komunista (boljševik) i revolucionar, bliski saradnik Lenjina i Trockog. Smatra se da je pripadao masonskoj loži. Lenjin ga je postavio 1919. godine za predsjednika ukrajinskog parlamenta. Bio je član Izvršnog komiteta Treće Internacionale (Kominterne) u Moskvi. Staljin ga je 1925. godine postavio za sovjetskog ambasadora u Parizu. Pao je u nemilost Staljina 1938. godine i uhapšen pod optužbom da je učestvovao u zavjeri protiv njega. Život je okončao 1941. godine. Vidi više: Novak Adžić, *Crnogorska politička emigracija nakon 1921. godine*, *Matica*, br. 62, ljeto 2015, 163-174.

oko 200) je bila organizovana u jednoj federativnoj organizaciji na čelu sa Milom Vujovićem, bivšim ministrom finansija u Plamenčevoj kabinetu. Na čelu emigracije nalaze se pored Vujovića i Milan Krljević, bivši naš oficir bivši načelnik ministarstva vojnog iz Plamenčevog kabineta i Dušan Drecun..... Sam Krljević priznaje javno da je imao sastanke u Beču sa Fan Noliem, eksponentom Sovjeta za Balkan i da ga je ovaj doveo u vezu sa ovamošnjim Sovjetskim Ambasadorom..... Od ove dvojice morao je jedan otići do Moskve, ali mi izgleda da je Vujović sam obišao Moskvu. Dušan Drecun stupio je u vezu sa glavnim agentom Sovjeta za Balkan Vlahovom i pre neki dan je štampao jednu svoju izjavu sa slikom u komunističkom listu "Balkanska federacija". Sama federativna ideja ovdašnje crnogorske emigracije jasno ističe protektorat Sovjeta, jer je to davna ideja Vlahova inspirisana od Moskve.¹³⁵ Izvori nedvosmisleno ukazuju da je crnogorska politička emigracija, primarno tražila "saveznika" u odbrani crnogorskih nacionalnih i državnih interesa, a tek potom razmišljala o ideološkom profilu stvarnih ili potencijalnih saveznika. No, ostaje mnogo toga što je za sada nepoznato i što je dobar motiv za produbljivanja istraživanja.

Zaključak

Nakon što je Podgoričkom skupštinom novembra 1918. godine likvidirana crnogorska država, što je dovelo do protivljenja i neuspjelog ustanka, u evropskim državama našla se brojna crnogorska politička emigracija. Najbrojnija i najaktivnija emigracija do smrti kralja Nikole 1921. godine bila je u Italiji. Tamo se nalazilo oko 2.000 vojnika, te se pokušalo osnovati crnogorska vojska. Crnogorska politička emigracija je sve do smrti kralja Nikole bila respektabilan faktor u cilju ostvarivanja težnje za obnovom crnogorske države. Nakon Rapalskog ugovora Kraljevine SHS i Italije, novembra 1920, stvari se po crnogorsku emigraciju u Italiji drastično mijenjaju, te njihovi ciljevi i sam opstanak u Italiji postaje upitan. Stoga se crnogorska emigracija odlučuje za odlazak iz Italije. Procijenjeno je da je najbolja destinacije za crnogorsku emigraciju, Carigrad. Tako je značajan broj najuticajnijih crnogorskih emigranata preselio u Carigrad. Dolaskom u Carigrad isti su nailazili na veliki broj problema. Bili su bez sredstava za život, bez logistike i bez saveznika za svoje ciljeve. To je imalo uticaja na njihovo političko djelovanje i ako je ono nastavljeno u Carigradu. Jedan broj emigranta je zbog položaja u kojem se našao, pokazao lojalnost prema novoj državi, te se vratio u Crnu Goru. Na tome je radilo i Poslanstvo Kraljevine SHS u Carigradu. Kako aktivnosti crnogorske emigracije u Carigradu nisu davali rezultat, isti su pokušali uspostaviti saradnju sa bugarskim, makedonskim

135 Misli se na: Dimitar Vlahov (Kukuš, Grčka, 8. novembar 1878. – Beograd, NR Srbija, 7. april 1953), profesor, publicista, revolucionar, političar. Školovao selu Kukušu, Solunu, Sofiji, Švajcarskoj i Njemačkoj, a diplomirao je hemiju na Univerzitetu u Sofiji (Bugarska). Bio je istaknuti pripadnik makedonskog nacionalno-oslobodilačkog pokreta. Poslije završetka Prvog svjetskog rata postao je generalni konzul Bugarske u Odesi, a zatim u Beču. Vidi više: Novak Adžić, Crnogorska politička emigracija nakon 1921. godine, *Matica*, br. 62, ljeto 2015, 171-172.

i albanskim anarhističkim grupama. Crnogorske emigrante je upravo činjenica da ove grupe postoje u Carigradu, opredijelila za njihov dolazak, jer je iste zbližavalo neprijateljstvo prema novoj jugoslovenskoj zajednici. Kroz razne oblike djelovanja ove grupacije su pokušale organizirati svoj rad, a u cilju stvaranja balkanske federacije. U tom pogledu pokušalo se sa pokretanjem lista „Jedinstva“, čiji je jedan od pokretača bio Ivo Jovičević. Kako se nije radilo o ideološki homogenoj cjelini, projekat balkanske federacije nije bio realno ostvarljiv, te se navedena suradnja pokazala nesvrshodnom. Nakon neuspjeha sa balkanskom federacijom, crnogorska emigracija u Carigradu pokušava uspostaviti saradnju sa ruskim boljševicima. U tom pogledu posebno je bio aktivan i agiln Ivo Jovičević. Međutim, njegov put u Rusiju bio je bez rezultata i bez podrške u ostvarivanju ciljeva tj. vraćanja crnogorske državnosti. No, neosporno je da je crnogorska emigracije u Carigradu uložila velike napore na odbrani crnogorskih državnih i nacionalnih interesa i vraćanja crnogorske državnosti. Brojni su razlozi zašto na tom planu nije bilo boljih rezultata. Stoga, ovo pitanje zahtijeva dalja dodatna istraživanja.

Summary

After the Montenegrin state was liquidated by the Podgorica Assembly in November 1918, which led to opposition and a failed uprising, numerous Montenegrin political emigrants found themselves in European countries. The most numerous and most active emigration until the death of King Nikola in 1921 was in Italy. There were about 2,000 soldiers there, and an attempt was made to establish a Montenegrin army. Until the death of King Nikola, Montenegrin political emigration was a respectable factor in order to achieve the aspiration for the renewal of the Montenegrin state. After the Treaty of Rapallo between the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and Italy, in November 1920, things changed drastically for the Montenegrin emigration to Italy, and their goals and survival in Italy became questionable. Therefore, the Montenegrin emigration decides to leave Italy. It is estimated that the best destination for Montenegrin emigration is Constantinople. Thus, a significant number of the most influential Montenegrin emigrants moved to Constantinople. Arriving in Constantinople, they encountered a large number of problems. They were without means of subsistence, without logistics and without allies for their goals. This had an impact on their political activity even if it continued in Constantinople. Due to the position in which he found himself, a number of emigrants showed loyalty to the new state, and returned to Montenegro. The Embassy of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in Constantinople also worked on that. As the activities of the Montenegrin emigration in Constantinople did not yield results, they tried to establish cooperation with Bulgarian, Macedonian and Albanian anarchist groups. The fact that these groups exist in Constantinople determined the arrival of Montenegrin emigrants, because they were brought closer by hostility towards the new Yugoslav community.

Through various forms of activity, these groups tried to organize their work in order to create a Balkan federation. In that regard, an attempt was made to launch the “Jedinstvo” newspaper, one of the initiators of which was Ivo Jovicevic. As it was not an ideologically homogeneous whole, the project of the Balkan federation was not realistically feasible, and the mentioned cooperation proved to be pointless. After failing with the Balkan federation, Montenegrin emigrants in Constantinople tried to establish cooperation with the Russian Bolsheviks. Ivo Jovicevic was especially active and agile in that regard. However, his trip to Russia was without results and without support in achieving the goals, that is. return of Montenegrin statehood. However, it is indisputable that the Montenegrin emigrants in Constantinople made great efforts to defend the Montenegrin state and national interests and to restore the Montenegrin statehood. There are many reasons why there were no better results in that area. Therefore, this issue requires further research.